

ELS LLIBRES DEL CEMENTIRI COM A EINA EN EL RECOMPTE DE LES MORTS A CAUSA DE LA GUERRA CIVIL AL MUNICIPI DE TORTOSA, 1936-1939

CRISTINA FAVÀ BEL
ESTER GALINDO GÓMEZ

RESUM

L'objectiu del següent treball és l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a la ciutat de Tortosa a través de la informació extreta dels llibres de Registre d'enterraments, de Registre del cementiri, i de la Secció de Defuncions del Registre Civil. Les dades aportades inclouen el conjunt de víctimes del conflicte bèl·lic: els represaliats a la rereguarda, els morts al front, les víctimes dels bombardejos, les víctimes dels Fets de Maig, així com les baixes registrades entre el col·lectiu de refugiats. El treball no incorpora les víctimes de la repressió franquista per dos motius: el primer, que els llibres d'enterraments de la ciutat, la principal font analitzada, no aporten dades significatives sobre aquests represaliats; i, d'altra banda, per la necessitat d'acotar cronològicament l'estudi, no només pel volum del mateix, sinó també pel diferent context en el qual es desenvolupen els fets.

Paraules clau: Llibre del cementiri; guerra civil; represaliats, bombardejos, Fets de Maig, morts al front

RESUMEN

El siguiente trabajo tiene como objetivo el estudio del coste humano de la Guerra Civil en la ciudad de Tortosa a través de la información extraída de los libros de Registro de enterramientos, los libros de Registro del cementerio y la Sección de Defunciones del Registro Civil. Los datos aportados incluyen al conjunto de las víctimas del conflicto bélico: represaliados en la retaguardia, bajas en el frente, víctimas de bombardeos, las víctimas de los Sucesos de Mayo y las bajas registradas entre el colectivo de refugiados. El estudio no incorpora a las víctimas de la represión franquista por dos motivos: por una parte, los libros de enterramientos de la ciudad, la principal fuente analizada, no aportan datos significativos al respecto; por otra parte, existía la necesidad de acotar cronológicamente el trabajo, no sólo por el volumen del mismo, sino también por el diferente contexto en el que se desarrollan los hechos.

Palabras clave: Libro del cementerio, guerra civil, represaliados, bombardeos, Fets de Maig, bajas en el frente

Abstract

The aim of this essay has been the research and study of casualties in Tortosa during the Spanish Civil War using information from the Cemetery Register of Deaths, as well as from the Registry Office. The study includes the victims of reprisals, the casualties on the battle front, those who died during the May Events, the victims of the bombings and also the refugees who died in the town. The essay doesn't include the victims of Franco's dictatorship, first of all, because the main sources used in the research, the local registers, don't provide significant information about them; on the other hand, it was necessary to define a specific period of time for the project, not only because of the volume of it, but also because of the different historical context in which the events took place.

Key words: Cemetery Register of Deaths, Spanish Civil War, victims of reprisals, victims of the bombings, Fets de Maig, casualties on the battle front.

ELS LLIBRES DEL CEMENTIRI COM A EINA EN EL RECOMPTE DE LES MORTS A CAUSA DE LA GUERRA CIVIL AL MUNICIPI DE TORTOSA, 1936-1939

Cristina Favà Bel

Ester Galindo Gómez

Arxiu Comarcal del Baix Ebre

El present treball vol ser una primera aproximació a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a la ciutat de Tortosa a través de la informació extreta dels llibres de Registre d'enterrament i de Registre del cementiri, així com de la Secció de Defuncions del Registre Civil.

Tot i la gran producció d'estudis de caràcter general i monografies que han vist la llum des dels anys 80, cap s'ha centrat en l'estudi exhaustiu del cost humà de la guerra a la ciutat o a les nostres comarques. L'objectiu d'aquest treball és, per tant, fer una primera aportació en aquest sentit.

Les tasques endegades a partir de la Llei de la Memòria Històrica i les polítiques de la Generalitat de Catalunya amb el Memorial Democràtic, van dur, entre d'altres efectes, que moltes famílies i associacions iniciessin una recerca d'informació sobre els desapareguts i els morts durant el conflicte i la dictadura. A través de les moltes sol·licituds d'informació que sobre aquest tema va rebre l'Ajuntament de Tortosa, per al que treballàvem en aquells moments, l'any 2008 vam iniciar la consulta dels llibres d'enterraments. Com a resultat de la recerca vam elaborar una primera llista de víctimes, amb l'objectiu que es fes pública al web municipal, per tal de donar resposta a tots aquells que busquen informació sobre el destí dels seus familiars. Malauradament aquesta eina no s'ha posat en marxa fins al moment.

El treball que ara presentem s'ha realitzat a partir d'aquesta llista, que ha estat reelaborada mitjançant l'anàlisi crítica de les fonts abans esmentades, i contrastada amb els treballs realitzats per Monllaó Panisello, Xavier Pujadas, Joan Villarroja i Josep Maria Solé Sabaté, principalment. S'ha complementat l'estudi amb la consulta d'altres fonts documentals i bibliogràfiques com ara

l·listats de víctimes elaborats per Regiones Devastadas, dades del Bisbat de Tortosa i diferents butlletins i publicacions d'ordes religioses.

Les dades que aportem inclouen el conjunt de víctimes del conflicte bèl·lic, que comprenen: els represaliats a la rereguarda, els morts al front, les víctimes dels bombardejos i les víctimes dels Fets de Maig. Així mateix, hem tingut en compte les baixes registrades entre el col·lectiu de refugiats.

L'estudi inclou els naturals i veïns del municipi de Tortosa (que llavors incloïa les actuals localitats de Camarles, l'Aldea, la Cava, Jesús i Maria i Enveja)¹, morts en el mateix municipi o en altres indrets; així com a les persones que van trobar la mort dins els límits del municipi per diferents circumstàncies, sigui quina sigui la seva procedència. Finalment, també hem incorporat, tot i que no de manera exhaustiva, alguns veïns de Roquetes dels quals s'han trobat dades, donada la proximitat de les dues poblacions i amb la voluntat de, en un futur, ampliar l'estudi.

El treball no incorpora les víctimes de la repressió franquista per dos motius: el primer, que els llibres d'enterraments de la ciutat, la principal font analitzada, no aporten dades significatives sobre aquests represaliats; i, d'altra banda, per la necessitat d'acotar cronològicament l'estudi, no només pel volum del mateix, sinó també pel diferent context en el qual es desenvolupen els fets.

ELS REPRESALIATS A LA REREGUARDA

Després de l'aixecament militar, a Tortosa es mantingué el govern municipal amb l'alcalde Josep Berenguer Cros (Partit Republicà d'Esquerra), que governà juntament amb el Comitè de Front Popular, integrat per les forces d'esquerra i presidit per Joan Benet Piñana.

L'esclat de violència que acompanyà des del principi el procés revolucionari, s'estengué ràpidament des de Barcelona arreu de Catalunya, amb patrulles de violents que actuaven per tot el territori. Els robatoris i assassinats no van ser només obra dels incontrolats, sinó també d'alguns membres de les patrulles de control i de les organitzacions sindicals. Als escamots i patrulles hem d'afegir delinqüents comuns que varen ser alliberats de les presons pels anarquistes

---

1 El municipi va patir una sèrie de segregacions a finals de la dècada dels 70 i inicis dels 80 que van minvar tant el seu territori com la seva població. Avui dia encara formen part del municipi els nuclis de població de Jesús, Campredó, Bitem, els Reguers i Vinallop.

durant aquells últims dies de juliol, en ser considerats víctimes de la societat capitalista i, per tant, els seus aliats naturals.² En aquest context la societat catalana esdevingué polaritzada.

L'heterogeni món conservador esdevenia automàticament "feixista", mentre els igualment polièdrics sectors d'esquerra es tornaven "antifeixistes" sense que això, però, els alliberés de conflictes entre ells, com quedà palès en tota una sèrie d'enfrontaments i assassinats que tingueren l'àpex en els coneguts Fets de Maig de 1937.³

Les víctimes d'aquesta onada repressora foren, majoritàriament, l'Església, els burgesos, les persones de conviccions dretanes o catòliques i els militars i membres de cossos de seguretat. És a dir, tot aquell que era considerat aliats del poder i del sistema tradicional havia de ser aniquilat. Els odis personals, l'enveja i les velles rancúnies es cobraren també les seves víctimes. Partits polítics i sindicats, liderant el moviment antifeixista, indiquen clarament al poble quins són els seus enemics. Aquí un exemple amb l'editorial del setmanari *Lluita*, òrgan del PSUC i de la UGT a Tortosa.⁴

Els responsables

Els responsables directes de la criminal sublevació feixista, són:

ELS MILITARS INDIGNES, que creient-se una casta superior i intangible amb massa freqüència intervenien en la vida de la Nació, per a sumir-la en la més vergonyosa depauperació moral, com a resultat de la seva manca de moralitat política i personal.

LA CLERECIA INFAMANT, que mantenint la superstició de les masses moralment entregades a una disbaixa suïcida, necessitaven la submissió i resignació cristiana del poble per a mantenir els seus privilegis i per continuar pervertint l'ànima social.

ELS CAPITALISTES, que sotmesos a l'influència de la clericalia i amparats per l'immunitat del confesonari i per la remota esperança de l'espasa militar s'abandonaven a tots els abusos imaginables per a continuar vivint una fàcil vida entre la misèria que invadia el poble.

Aquests tres factors són, principalment, els responsables de l'aixecament feixista.

Guerra contra ells! Per la salut pública i pel pervindre de la nova societat que entre tots hem de construir, que no quedi lleuor de les tres castes degenarades!

Que mai més puguin rebrotar!

2 CATTINI, Giovanni C.: "Terror i vandalisme a la Barcelona de les "txeques"". A: *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*. Vol. 5. *Violència, repressió i primer exili*. Edicions 62, 2006.

3 *Ibíd.*, pàg. 12.

4 Editorial de *Lluita*, 8 d'agost de 1936.

Sovint es responsabilitza dels assassinats a la rereguarda als anomenats “incontrolats”, encara que en molts dels casos, els crims són comesos d’una manera sistemàtica per grups organitzats i no són en absolut fruit d’una violència espontània, sinó que els assassins saben perfectament quines seran les seves víctimes.

Això dels incontrolats és un eufemisme, a excepció de Barcelona - on hi havia grups de gent amb individus mig delinqüents que les pròpies forces revolucionàries, en alguns casos presos en acte flagrant, van afusellar - tothom sabia arreu de Catalunya qui eren els suposats incontrolats.⁵

A Tortosa també varen arribar aquests “incontrolats”. Tant Cid i Mulet com Subirats Piñana ens parlen del primer grup que arribà a la ciutat, als quals, la població va anomenar “els russos”.

Els individus en qüestió eren tres homes i una dona. Portaven un mocador vermell al coll, els cabells esbullats i a la faltriquera unes pistoles descomunals i uns ganivets imponents (...) La veu popular va motejar-los tot seguit; deien que havien arribat “els russos” i, immediatament, tothom va creure que realment ho eren. En realitat, van resultar ser uns presidiaris “alliberats” el 19 de juliol, que, aprofitant la confusió, intentaren provar fortuna.⁶

“Els russos” varen cometre robatoris, van prendre foc a la catedral (incendi que va ser sufocat per les forces d’ordre públic), van saquejar les dependències del Capítol catedralici i del Palau Episcopal. Després d’aquestes actuacions van desaparèixer de Tortosa.

Els últims dies de juliol va arribar a Tortosa el “grup de Barcelona de la FAI”, enviat pel comitè regional anarquista. Se’ls denominava “La Específica”, suposadament perquè venien amb una missió “específica”. Eren una trentena, entre homes i dones, i estaven liderats per Manuel Carrozas Borralló. Varen ser allotjats al convent de les Teresianes, on s’havia instal·lat el comitè local de la CNT-FAI.⁷ Va ser llavors quan es van produir les primeres detencions de persones d’ideologia dretana, capellans, catòlics... La nit del 31 de juliol gairebé totes les esglésies de Tortosa van ser incendiades: l’església de Sant Blai,

5 SOLÉ i SABATÉ, Josep Maria: “Sine ira et studio” (Tàcit, “Sense ira ni parcialitat”), *Gimbernat*, 2008, vol. 50, pàg. 13-27.

6 CID i MULET, Joan: *La Guerra Civil i la Revolució a Tortosa (1936-1939)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2001, pàg. 44.

7 SUBIRATS PIÑANA, Josep: *Tortosa, front de guerra. La rereguarda durant la Guerra Civil*, Columna Tresmall, 1996.

la del Seminari, la de Sant Joan, la Puríssima, els Dolors, el convent de Santa Clara, i l'església de Sant Jaume. *La Vanguardia* se'n fa ressò en l'edició del 5 d'agost. Tot i la magnitud dels fets no tenim constància que a la premsa local aparegui cap notícia al respecte. A la crema d'esglésies van seguir els assassinats que durant aquells primers mesos de la guerra van sacsejar Tortosa.

Aquelles morts, i les que s'anaren produint després, a Tortosa, s'han atribuït sempre a dos grups d'executors incontrolats: l'un a l'entorn de Francesc Batista, de la FAI, i l'altre el que rodejava Joan Vilàs Comí "Xaparro", del PSUC. A les execucions, els incontrolats s'hi referien amb la denominació del "passeig", terme emprat a Barcelona.⁸

CEMENTERIO MUNICIPAL DE TORTOSA

MES DE *Agost* DE 1936

N.º de enterr. Dia	NOMBRE DEL DIFUNTO	Edad	Sexo	Prof.	Natural	Causa del suceso	OBSERVACIONES	Tasido	Nota	RESIDENCIA
246 7	Domingo Juan Villarroya	—	—	—	—	—	—	—	—	—
247 8	Antonia Blanca Solana	12	F	—	—	—	—	—	—	—
248 9	Jose Forato Clavero	—	—	—	—	—	—	—	—	—
249 9	Joaquín Forato Clavero	12	M	—	—	—	—	—	—	—
250 9	Francisco Forato Clavero	11	M	—	—	—	—	—	—	—
251 9	Carlos Sanchez Bana	25	M	—	—	—	—	—	—	—
252 9	Antonia Bana	35	F	—	—	—	—	—	—	—
253 9	Alfonso Garcia Bana	35	M	—	—	—	—	—	—	—
254 10	Francisco Garcia Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
255 10	Juan Garcia Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
256 10	Juan Garcia Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
257 10	Antonia Garcia Bana	35	F	—	—	—	—	—	—	—
258 10	Juan Garcia Bana	35	M	—	—	—	—	—	—	—
259 11	Domingo Garcia Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
260 11	Jose Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
261 11	Jose Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
262 11	Jose Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—
263 12	Jose Bana	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Després dels assassinats comesos a principis d'agost, Joan Benet Piñana dimeté del seu càrrec i fou substituït per Joan Andreu Fontcuberta (CNT). El 28 d'agost representants de la CNT-FAI i del PSUC assaltaren l'Ajuntament i exigiren per la força la dimissió de l'alcalde. El consistori fou substituït per una comissió administrativa i pel Comitè Antifeixista. Quan el mes d'octubre la Generalitat decretà la dissolució dels comitès antifeixistes, Josep Rodríguez Martínez fou elegit alcalde el dia 24 del mateix mes.

Basant-nos en les fonts esmentades prèviament⁹ el nombre de víctimes per represàlia a Tortosa, incloent-hi els morts al municipi (siguin veïns o naturals del mateix o d'una altra procedència), i els veïns o naturals del municipi morts

8 SUBIRATS PIÑANA, Josep: *Ibíd.*, pàg. 93.

9 Llibre d'enterraments; Registre Civil; treballs de Solé i Sabaté, Villarroya, Pujadas, Monllaó; llistats elaborats per Regiones Devastadas; llistats del Bisbat de Tortosa; butlletins d'ordes religioses.

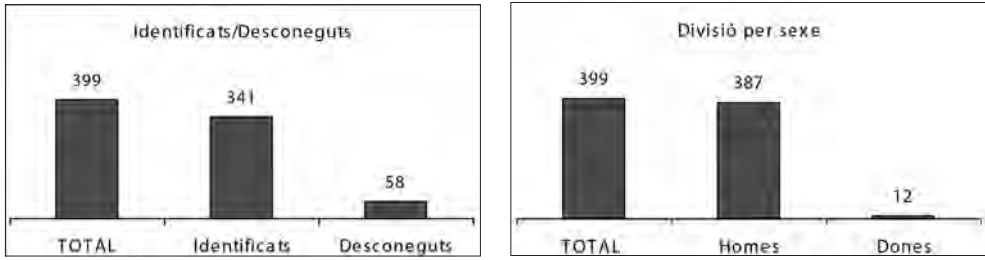
en altres indrets, és de **399**. Analitzant la informació recollida, podem fer la següent classificació:

Classificació de les víctimes segons el lloc de la mort:	Nombre de víctimes
Morts al municipi de Tortosa	307
Veïns i naturals de Tortosa morts fora del municipi	92
Nombre total de víctimes	399

Classificació de les víctimes segons les fonts documentals:	Nombre de víctimes
Llibre d'enterraments. Dels quals distingim entre: - Morts a Tortosa: 211 - Morts fora de Tortosa però enterrats al cementiri municipal: 46 257	
Registre Civil de Tortosa o Roquetes i que no apareixen al Llibre d'Enterraments 73	
Veïns i naturals de Tortosa registrats en els Registres Civils d'altres poblacions 17 Veïns i naturals de Tortosa morts o desapareguts que no consten ni al Llibre d'Enterraments ni al Registre Civil de Tortosa, però sí a altres fonts¹⁰ 52	
Nombre total de víctimes 399	

De les **399** persones assassinades, coneixem la identitat de **341**, és a dir, del 85,46%; mentre que les **58** restants, el **14,54%**, no s'han identificat. Gairebé totes les víctimes d'aquests assassinats selectius foren homes, mentre que el nombre de dones va ser molt menor.

¹⁰SOLÉ i SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA i FONT, Joan: *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989; Llistat del Bisbat de Tortosa; Llistat elaborat per Regiones Devastadas; Butlletins d'Ordes Religioses.

El Registre Civil ens aporta **14** morts que no consten en els recomptes publicats fins al moment. Alguns van ser morts per arma de foc, mentre que altres havien estat detinguts durant el conflicte i van ser registrats com a desapareguts, per aquest motiu no consten al llibre d'enterraments del cementiri.

- **1936:** 1 víctima
- **1937:** 4 víctimes
- **1938:** 6 víctimes
- **1939:** 3 víctimes en una fossa en una finca de la Simpàtica, morts temps enrere.

- L'anàlisi del Llibre d'enterraments ens aporta **59** víctimes que, fins al moment, no havien estat registrades en els recomptes publicats:

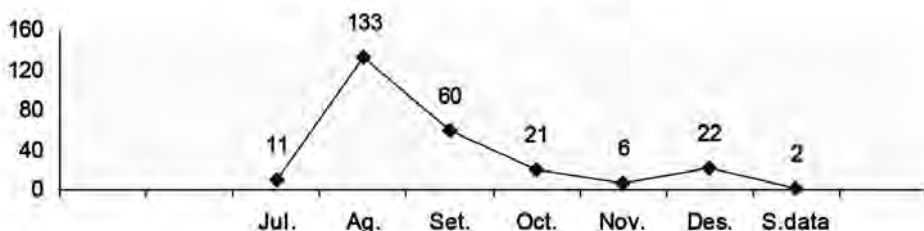
1936	<p>El mes d'agost trobem 7 morts per arma de foc:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 2 capellans sense identificar. - Agustí Tarragó, capellà de Flix, mort a Vinallop. - 2 germans de les Escoles Cristianes per identificar. - 1 veí de l'Aldea, conegut per Manet. - Antonio López Ferreres, calderer de Roquetes.
1937	1 víctima per arma de foc
1938	<p>El mes d'abril es registren 26 víctimes, totes elles per arma de foc:</p> <ul style="list-style-type: none"> - El dia 1 són enterrats 22 desconeguts trobats en una fossa en una finca de la carretera Simpàtica. No apareixen al Registre Civil. - També el dia 1 es registra 1 mort.¹¹ - 3 víctimes, dos d'elles per identificar.
1939	<p>Es registren 23 morts:</p> <ul style="list-style-type: none"> - El mes de març es troben les restes de 19 desconeguts (soldats i civils) en una altra fossa de la carretera Simpàtica. Són registrats al Llibre d'enterraments i al Registre Civil, però no apareixen en els recomptes de víctimes publicats fins al moment.¹² - L'1 d'abril són enterrats 2 desconeguts morts l'abril de 1938. - El 30 de setembre són registrats 2 veïns de Tortosa trobats morts en una finca de la partida de Bitem, morts l'agost de 1938.
1940	<p>Es registren 2 morts:</p> <ul style="list-style-type: none"> - El mes de març és registrat 1 desconegut trobat mort per arma de foc, essent datada la seva defunció un any enrere. - Pedro Bigorra, assassinat al 1936 i traslladat el mes de juny des del cementiri de Torredembarra.

¹¹ Va ser traslladat des d'Osca. Segons el llistat de víctimes elaborat per *Regiones Devastadas*, havia estat detingut l'any 1937 i incorporat a l'exèrcit republicà.

¹² Curiosament, el mateix dia i en la mateixa fossa es van trobar les restes de 9 veïns de Prat de Compte que sí que apareixen en els recomptes de víctimes, la mort dels quals es datà l'abril del 1938.

L'any 1936, tot i que la guerra començà el mes de juliol, és quan es produïx el nombre més elevat d'assassinats a la rereguarda, amb **255 víctimes**. El mes d'agost fou, amb diferència, el més sanguinari, registrant **133** morts. La situació va canviar a partir del mes d'octubre, quan el Comitè Central de Milícies Antifeixistes es va dissoldre i es va crear la Junta de Seguretat Interior de Catalunya.

Represaliats a la rereguarda. Any 1936

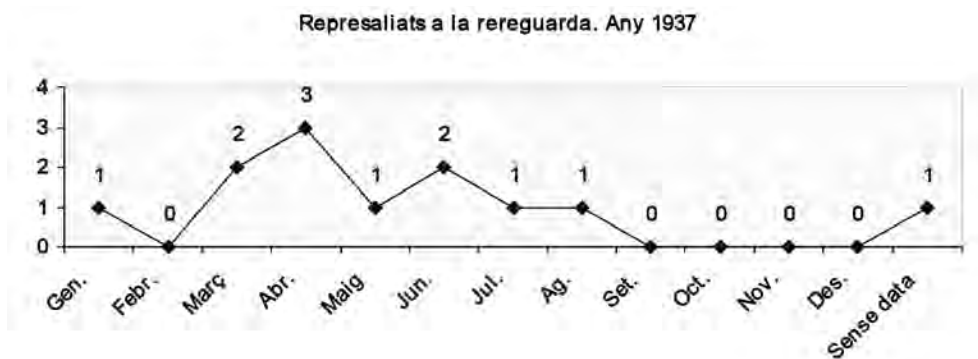
Aquestes primeres morts, igual que totes les restants, tenen en comú el fet de l'anonimat o suposat anonimat dels seus autors, el fet que les víctimes eren detingudes majoritàriament als seus domicilis, i que els assassinats es produïen per arma de foc, de nit i als afores de Tortosa, al terme de Campredó, als Garidells (Perelló), o a les cunetes vora la carretera.

Domingo dia *trece* de *Septiembre* de mil novecentos *treinta y seis*. Yo el infrascrito, di sepultura en el Cementerio Municipal de esta Ciudad de Tortosa, provincia de Tarragona, al cadáver de *Desconocido* natural de..... provincia de....., de estado..... hijo de..... y de..... que falleció *ayer de heridas de arma de fuego* a la edad de..... en la..... de esta Ciudad:..... según manifestación escrita del Juzgado Municipal de.....

ENTERRADO
C. 3^a F. 1^a H. 21 M. 2480
Sección ← N.º ←

El Administrador del Cementerio
Administrador

L'any 1937 es produeix un descens considerable quant als assassinats a la rereguarda, tant en el municipi de Tortosa com a la resta de Catalunya. La xifra de víctimes registrades a Tortosa és de **12**, distribuïdes per mesos de la següent manera:¹³

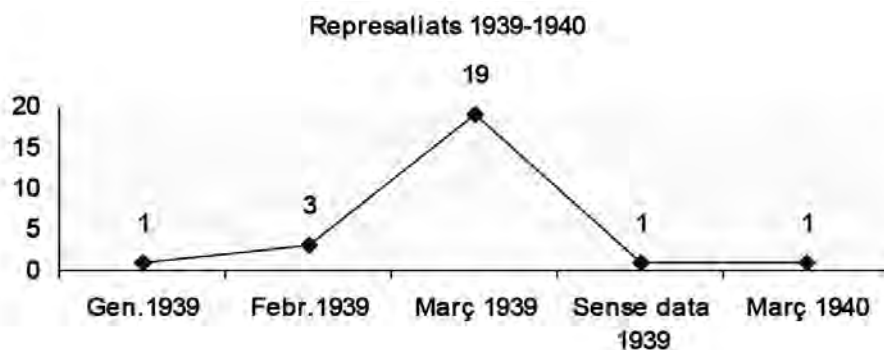

L'any 1938, coincidint amb la retirada de l'exèrcit republicà del front d'Aragó i l'arribada del front de guerra a Tortosa el mes d'abril, es produí una nova onada d'assassinats al territori. Només aquest mes, a Tortosa es registraren **81** víctimes. Es considera que aquest tipus de represàlies eren obra o bé de les tropes en retirada, o bé de civils i grups antifeixistes que, abans de fugir, decidiren eliminar aquells als quals consideraven de conviccions feixistes. El total de víctimes de l'any 1938 fou de **107**.

¹³ En aquest anàlisi de les víctimes per represàlia no contemplem les víctimes dels Fets de Maig, que són tractades en un altre apartat.

L'any 1939 es registren **24** morts per represàlia. Durant el primer trimestre de l'any, coincidint amb l'entrada de les tropes franquistes al territori, es produïren 23 assassinats. Hi ha una altra víctima registrada aquell any de la qual no se sap la data de la mort. També el març de 1940 es registra una víctima per mort violenta, essent datada la seva mort l'any anterior.

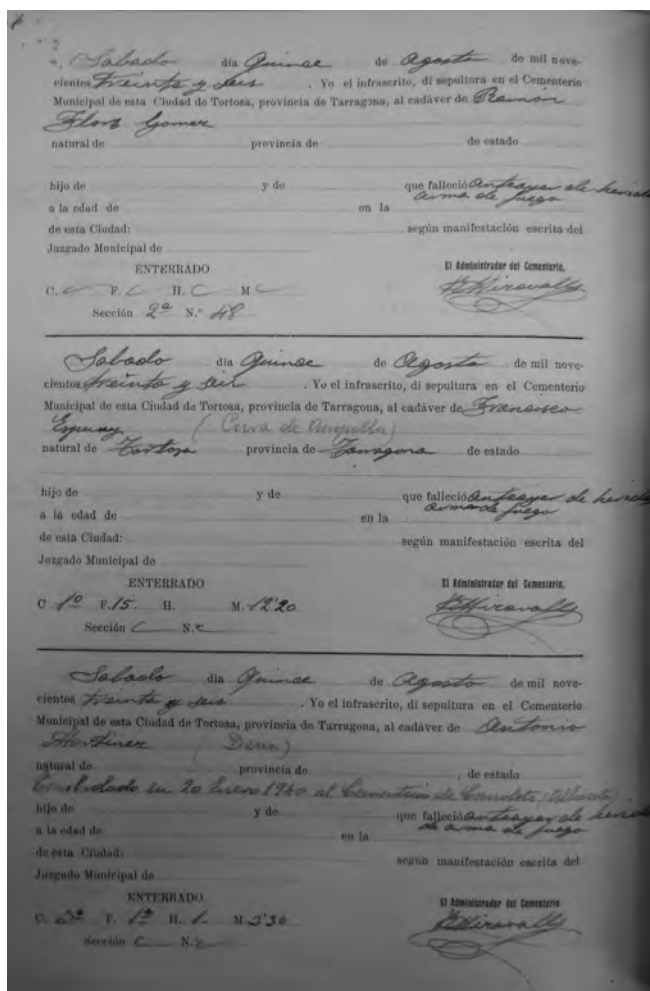
Igual que en altres poblacions, a Tortosa els eclesiàstics foren el sector que patí el nombre més elevat de víctimes. La violència anticlerical no era un fenomen nou en la història del país, i s'ha d'emmarcar dins la particularitat de l'estat Espanyol que, l'any 1931, a diferència d'altres països europeus, era encara un estat confessional. L'Església com a estament estava tradicionalment lligada amb el poder conservador i amb la monarquia i, en general, encara que amb excepcions com és el cas d'una part important de l'Església catalana i basca, es mostrava aliena als canvis, i als problemes i conflictes socials. El govern de la Segona República va endegar amb la Constitució de 9 de desembre de 1931 una sèrie de reformes encaminades a la creació d'un estat laic, les quals, lògicament, no varen ser ben rebudes ni per la pròpia Església ni pels sectors conservadors. Altres polítiques socialitzants com la reforma agrària també crearen descontent entre els propietaris i les classes benestants. Amb l'entrada al govern del partit catòlic de dreta (CEDA) l'octubre de 1934, aquestes reformes es van paralitzar. Això va reforçar en l'ideari popular l'aliança entre la dreta i l'Església.

En el cas de Tortosa, cal destacar l'estreta relació entre l'Església i el Partit Tradicionalista encapçalat per Joaquim Bau, fet que reforçà la visió dels sectors anticlericals que consideraven els religiosos com un col·lectiu obertament antirepublicà als quals se'ls hi va atribuir la implicació en l'aixecament del juliol

del 1936. Conscient del perill, l'alcalde de Tortosa, Josep Berenguer Cros, amb l'ajut de la Generalitat¹⁴, va evacuar les monges i novícies dels diferents convents del municipi i al bisbe de Tortosa, Felix Bilbao, i se'n va encarregar de la protecció de l'Observatori de l'Ebre i del seu director, el jesuïta Lluís Rodés.

La violència contra l'Església es manifestà primer en la destrucció material i després en una persecució indiscriminada contra tot representant de l'estament religiós, que va viure el seu moment més àlgid durant l'estiu de 1936. Davant aquesta situació caòtica, la Generalitat no aconseguí, durant aquests mesos, garantir l'ordre públic.

A més de l'eliminació física del clergue, en el fons es pretenia fer desaparèixer l'Església i la idea que representava.¹⁵

14 Els consellers de la Generalitat Ventura Gassol i Josep Maria Espanya van jugar un paper cabdal en el salvament de religiosos, facilitant-los la fugida en vaixell a Itàlia o França.

15 SOLÉ SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA i FONT, Joan: *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*. Pàg. 169. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

Aquesta visió de l'Església com un aliat del poder a derrocar es reflectia obertament en les declaracions de coneguts polítics i sindicalistes, les quals s'interpretaren per part de les masses com un crit a l'eliminació, tant de l'Església i els seus representants, com dels seus adeptes. En el cas de Tortosa, trobem un exemple en els parlaments que alguns polítics varen fer amb motiu de l'acte que la Agrupació Socialista Femenina organitzà a favor dels milicians de la comarca de Tortosa que lluitaven al front, que es celebrà a la plaça de braus de Tortosa:

Joan Benet Piñana, pel Partit Republicà d'Esquerres, diu que al costat dels generals sublevats s'hi ha posat els capellans que, en lloc de posar en pràctica les doctrines de Cristo, de fraternitat entre els humans, s'han llançat a la serra amb el trabuc a assassinar homes, dones i xiquets ¹⁶

El tret de sortida d'aquesta persecució sistemàtica es produí a Tortosa la nit del 31 de juliol amb la crema de gairebé la totalitat de les esglésies de la ciutat, a la que va seguir l'assassinat de capellans i religiosos. El recompte total de sacerdots i religiosos morts al municipi (veïns o naturals del mateix o d'altres indrets), i de veïns o naturals de Tortosa morts en altres poblacions, és de **88**. Al municipi de Tortosa varen ser assassinats **63** religiosos, la immensa majoria entre juliol i setembre de 1936. Van morir capellans de la diòcesi que circumstancialment estaven a Tortosa (capital de la diòcesi), i capellans naturals del municipi que estaven destinats a altres llocs però que visitaven a la família amb motiu de les vacances d'estiu. Aquest fet afavorí que la mortalitat fos tan elevada.

NOMBRE DE RELIGIOSOS MORTS 88	
Segons el lloc de la mort:	
Morts al municipi ¹⁷ 63	
Morts fora del municipi o desapareguts ¹⁸ 25	

¹⁶ *Lluita*, 31 d'agost de 1936.

¹⁷ S'inclouen tots els que varen ser assassinats al municipi, sigui quin sigui el seu veïnatge.

¹⁸ Veïns o naturals de Tortosa morts en altres poblacions.

NOMBRE DE RELIGIOSOS MORTS 88	
Segons les fonts documentals:	
Llibre d'enterraments 55	
Registre Civil de Tortosa (que no apareixen al llibre del cementiri)	11
Registre Civil d'altres poblacions (veïns o naturals de Tortosa morts en altres poblacions) ²	
Registre Civil d'altres poblacions (morts a Tortosa però enterrats en altres poblacions) 2	
Fonts bibliogràfiques ¹⁹ 18	

Les 11 víctimes registrades a la secció de defuncions del Registre Civil de Tortosa no apareixen en els llibres d'enterraments degut a dues causes: que varen ser enterrats en altres cementiris municipals, com el de Jesús o en el d'altres poblacions com Roquetes; o que consten com a desapareguts. La majoria dels morts pertanyien al clergat diocesà, però també hi trobem jesuïtes, sacerdots Operaris i Germans de les Escoles Cristianes.

Capítol catedralici	11
Clergat diocesà	54
Germans de les Escoles Cristianes	10
Sacerdots Operaris	6
Jesuïtes	5
Caputxins	1 (natural de Tortosa, mort a Barcelona)
Carmelitans	1 (natural de Tortosa, mort a Barcelona)

Consta la afiliació al Partit tradicionalista de 22 d'aquests religiosos, encara que les fonts (llistats elaborats en acabar la guerra) poden no ser del tot fiables, ja que hi havia un interès per remarcar els crims comesos contra gent d'ideologia dretana.

Tenint en compte la professió dels finats, veiem que el segon col·lectiu més castigat és el dels treballadors del camp, amb **49** víctimes. Al municipi de Tortosa trobem, per una part, explotacions familiars, que eren el tipus de producció predominant a Catalunya i, per una altra part, les grans propietats

¹⁹ MONLLAÓ PANISELLO, José: *Estampas de dolor y de sangre*. Imprenta y Librería Algueró y Baiges. Tortosa, 1941; SOLÉ SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA i FONT, Joan: *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*.

del Delta. Els treballadors d'aquests latifundis deltaics es van veure afectats per l'anul·lació de la Llei de Contractes de Conreu,²⁰ a la que succeí una onada repressora per part dels propietaris que es posà de manifest amb els desnonaments. Aquest procés repressiu condemnà molts arrendataris a la pobresa i afavorí la formació d'una consciència popular de revenja.

Així, al municipi, dins del col·lectiu de treballadors del camp trobem dues tendències enfrontades: els d'ideologia esquerrana, sindicalistes; i els conservadors, molts d'ells afiliats o simpatitzants del Partit Tradicionalista (per convicció o per necessitat), essent aquests últims les víctimes de l'onada de represàlies.²¹

Altres col·lectius també força castigats, encara que amb diferència, van ser els comerciants amb **29**, i els administratius amb **22**. Consten **14** propietaris i **9** industrials. El grup més nombrós, però, està format per les víctimes de les quals no sabem la seva professió, **112** en total.

Professió	Nombre de víctimes	Professió	Nombre de víctimes
Professió desconeguda	112	Banca	4
Capellà/Religiós	88	Estudiant	4
Treball al camp	49	Mecànic/Xofer	4
Comerç	29	Enginyer/Tècnic	3
Comptable/Administratiu	22	Mestre	2
Oficis	20	Periodista/Impressor	2
Propietari	14	Serventa	2
Dret	11	Artista (pintor)	1
Militar/Cossos de seguretat	10	Contractista	1
Industrial	9	Encarregat de fàbrica	1
Mestressa	5	Mosso	1
Metge/Veterinari	5		

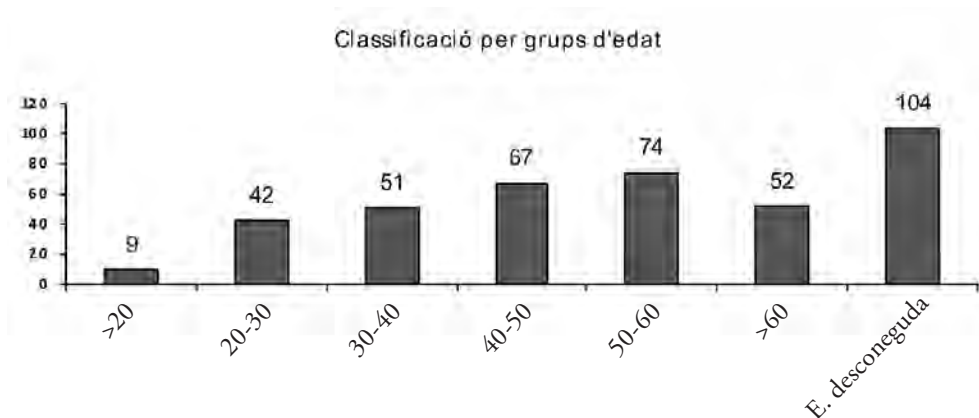
²⁰ La Llei de Contractes de Conreu, aprovada l'11 d'abril de 1934 fou anul·lada el 8 de juny del mateix any. Aquest tema ha estat estudiat en profunditat per Xavier Pujadas.

²¹ Hem de tenir en compte que el municipi de Tortosa comptava amb una economia bàsicament agrària i que, per tant, el nombre de treballadors del camp era molt elevat.

El nexa comú entre tots ells no era necessàriament l'estatus econòmic, ja que alguns tenien una posició benestant i altres no, sinó els lligams o suposats lligams amb la ideologia dretana o amb algun tipus de poder, bé directament o per relacions familiars o d'amistat; així com les conviccions catòliques. Tot i això, consta la militància a ERC de dues de les víctimes, per tant, de vegades, l'afiliació a partits d'esquerra tampoc era garantia de salvació.

Classificació de les víctimes per afiliació política	
Tradicionalistes (un d'ells requetè)	83
Falange	4
CEDA	3
AC (Acció Catalana)	2
ERC	2
Sindicat Lliure (Carlista)	1
Lliga Catalana	1

Quant a l'edat de les víctimes, el grup més nombrós és aquell del qual se'n desconeix l'edat, seguit pels que comptaven entre 50 i 60 anys, encara que totes les franges d'edat es troben representades, inclosos aquells que tenien menys de 20 anys.

ELS FETS DE MAIG

Encara resten moltes ombres pel que fa al desenvolupament dels fets que van tenir lloc a Tortosa des del dimarts dia 4, quan comencen a arribar a la ciutat faistes provinents de diferents indrets de les comarques de l'Ebre,²² fins el final dels enfrontaments la vesprada del dia 6. Pocs són els autors que dediquen alguna pàgina a relatar els fets ocorreguts fora de Barcelona i els que ho fan, no omplen més que unes poques ratlles amb els successos que tenen lloc a indrets com Tarragona, Vic o Tortosa. Els primers treballs de Cruells²³ i Peirats²⁴ recolliran bàsicament la informació extreta de la premsa llibertària.²⁵ Més tard, a finals de la dècada dels 80 apareixeran els estudis de Solé Sabaté i Villarroya²⁶ i de Pujadas, tots dos i per diferents motius, suposaran una gran aportació per als futurs treballs d'investigació.

L'ampli abast territorial de la investigació de Solé i Villarroya i el mateix objectiu del treball, que no és l'estudi dels Fets de Maig, els porta probablement a no emprar com a font la premsa local, cosa que fa que en alguns aspectes els manqui informació que sí coneix i empra Xavier Pujadas.²⁷ Al capítol que aquest dedica als Fets de Maig a Tortosa trobem la primera anàlisi i síntesi dels successos, tot i que no serà fins la publicació anys més tard de les obres de Subirats Piñana i encara posteriorment de Cid i Mulet que anirem comptant amb més eines per tal de comprendre una mica millor el desenvolupament dels fets.²⁸

Pel que fa a les víctimes mortals dels Fets de Maig, i donades les característiques dels mateixos, el major nombre de baixes es produeixen entre els dies 5

---

22 PUJADAS, Xavier: *Tortosa 1936-1939*, pàg. 207. L'autor contrasta la informació apareguda a la premsa local, *Lluita*, núm. 243, de 20-05-1937, pàg. 1 i *Ciudad y Campo*, de 5-05-1937, amb entrevistes a veïns del Godall i la Sènia que l'avalen. Amb posterioritat, la publicació de les diverses obres de Josep Subirats Piñana (1989, 1996) i de Cid i Mulet (2001) corroboraran aquesta dada.

23 CRUELLES, Manuel: *Els Fets de Maig. Barcelona 1937*, ed. Juventud, Barcelona 1970.

24 PEIRATS, José: *La CNT en la revolución española*, Ruedo Ibérico, París, 1972.

25 *Solidaridad Obrera*, núm. 1590, de 16-5-1937.

26 SOLÉ, Josep M^a i VILLARROYA, Joan: *Repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939)*, 2 vol., Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

27 Pujadas empra com a fonts a més de les publicacions *Solidaridad Obrera* i *La Publicidad*, diversos números del setmanari *Lluita* i de l'òrgan de la CNT-FAI *Ciudad y Campo*.

28 El treball realitzat per Xavier Pujadas no es publica fins a 1988 i més tard, ja a finals de la dècada dels 90, veuran la llum les obres d'autors que, com Joan Cid i Mulet o Josep Subirats Piñana, van viure els fets des de posicions privilegiades, com a conseller de l'Ajuntament i responsable del Departament de Cultura i periodista, respectivament.

i 6 i com a conseqüència dels enfrontaments entre la CNT-FAI d'una banda i les forces de seguretat, i els afiliats i militants de l'UGT i del PSU de l'altra. Les xifres varien segons els autors; mentre Solé i Villarroya en comptabilitzen sis, i no inclouen a Antoni Carrozas, Pujadas, que sí l'inclou, dóna una xifra total de deu víctimes, sense fer distinció entre les causades pels enfrontaments directes i els actes de represàlia.²⁹

Sembla que la primera mort que es produeix és la de Modest Sánchez Montesinos, membre de l'UGT, que cau abatut a primeres hores de la matinada del dimecres dia 5 només sortir de casa.³⁰ Poques hores més tard moren Antonio Carrozas Borralló i Francesc Batista Barsà³¹ (tots dos vinculats a la CNT-FAI), a causa dels trets fets per les forces de la Guàrdia Nacional Republicana. La resta de les baixes d'aquests primers enfrontaments són membres del cossos de seguretat, concretament dos de la Guàrdia Nacional Republicana³² i un de la Guàrdia de Seguretat,³³ i un civil, Joan Verge Aliau, llaurador de la població de la Sènia, tots morts en l'assalt a la Caserna.

Caldria sumar al nombre de víctimes, a més, les dues morts que es produïrien, durant els dies posteriors als enfrontaments, a l'Hospital Civil.³⁴ Els finats, dels que no tenim informació sobre la seva filiació, eren veïns de les localitats properes de l'Atmella i Roquetes. Tot i que en desconeixem la data de la mort, cal afegir al recompte el veí de la Sènia, Àngel Pertegàs Corbasí, de 40 anys.

---

29 PUJADAS, Xavier: *Op. cit.*, pàg. 206, especifica en una nota que confecciona la llista de víctimes dels Fets exclusivament a partir de la Secció de Defuncions del Registre Civil, Tom 168.

30 *Lluita*, suplement 242-243, del 19 i 20-05-1937 publica la notícia de la mort del ferroviari, que narren tant X. Pujadas, *op. cit.*, pàg. 204, com J. Subirats Piñana, *Tortosa, front de guerra. La rereguarda durant la Guerra Civil*, pàg. 157.

31 La mort de Francesc Batista es produeix a l'Hospital Civil, segons explica Xavier Pujadas (*op. cit.*, pàg. 204), que no l'inclou al seu llistat ja que no consta la inscripció al Registre Civil, tot i que la informació és corroborada per Ramón Altadill, a qui entrevista, i també per Josep Subirats Piñana (*op. cit.*, pàg. 157).

32 Els morts són el caporal Joan Batiste Agramunt Bosch, natural de Roquetes, de 27 anys i l'alferes José Serrano García, de 53 anys, nat a la Puebla de los Infantes, Sevilla. Al Llibre de defuncions del Registre Civil de Tortosa, tom 168, folis 52 i 51, respectivament, s'anota la seva mort.

33 Josep Masot Valls, Guarda de Seguretat, natural de Belianes, Lleida, mor a causa de xoc traumàtic, segons inscripció al Registre Civil de Tortosa del dia 10 de maig, Llibre de defuncions, tom 168, f. 54.

34 En aquesta institució moren, el dia 14, Lluís Iglesias Box, natural de Manresa, de 19 anys i veí de l'Ametlla; i el dia 31, Agustí Muñoz Rodríguez, de 29, nascut a la Galera i veí de Roquetes; la mort dels dos consta al Registre Civil de Tortosa, Secció de defuncions, tom 168, folis 68 i 121, respectivament i és recollida per Xavier Pujadas, *op. cit.*, pàg. 206.

Aquestes morts corroboren el fet que en els enfrontaments hi van estar implicats militants de les comarques del curs baix de l'Ebre.

La resta de víctimes són causades pels actes de represàlia de les diferents faccions que es produeixen entre els dies 7 i 20 de maig. El primer assassinat fou comés el dia 6, la víctima va ser Rafel Català Pla. Villarroya i Solé comptabilitzen un total de 17 execucions, i consideren que majoritàriament afecten a militants de la FAI. És cert que, si bé consten al Registre Civil quatre afusellaments a la porta del cementiri,³⁵ només de dos d'aquests es té constància de l'enterrament al cementiri de Sant Llàtzer. Els cossos trobats i posteriorment sepultats són els d'Antonio Campos Sapiña (advocat, membre del Partit Republicà Radical i que fou el director del periòdic "La Voz Radical"), i el d'un desconegut d'entre 50 i 60 anys.³⁶ No hem trobat indicis de vincles d'aquestes persones amb la CNT i la FAI, a excepció de Rafel Català Pla, representant de la CNT a l'Ajuntament de Tortosa i membre del Comitè del Departament de Cultura.³⁷

La resta de represaliats sí que eren reconeguts membres de la CNT-FAI; és el cas de Ramon Òdena Torralba, de Roger Tena Villarroya i del caporal de la Guàrdia de Seguretat, Rafel Febrer Montagut, i les diferents fonts i la bibliografia no ens donen una idea massa clara de les circumstàncies de la seva desaparició.

Els professors Solé i Villarroya³⁸ encara afegeixen cinc noms més al llistat de baixes, sobre els quals aporten molt poca informació, amb prou feines el nom, que mai apareix complet (sovint solament hi consta un cognom), el lloc de la

---

35 Les inscripcions corresponen a Rafel Català Pla, Antonio Campos Sapiña, Antoni Falcó Batlle i un desconegut.

36 Llibre d'Enterraments del Cementiri de Tortosa (anys 1932 a 1952), pàg. 142, registres número 105 i 106, de 22 de maig de 1937. Inicialment els dos s'inscriuen com a desconeguts; no serà fins el maig de 1939 que l'esposa de Campos Sapiña reconeix el cos i aquest és traslladat al nínxol familiar.

37 Entre les morts comptabilitzades per represàlia hi ha, a més, les d'Antoni Falcó Batlle, comerciant, i Josep Borràs Cardona, llaurador. En les inscripcions al Registre civil consten com a desapareguts i suposadament assassinats els dies 6 i 7. De fet, del total de represaliats n'hi ha 6 dels que no consta que s'hagi trobat el cos.

38 SOLÉ, Josep M^a i VILLARROYA, Joan: *op. cit.*, vol. 2, pàg. 533. inclouen al llistat: Pere Andreu, militant de la FAI; Castro, també de la FAI; Bosqué, militant del POUM; Margarit, mort a l'Enveja; i Serra, mort al mateix indret. Cal dir que de moment no hem pogut obtenir informació sobre aquestes víctimes en altres fonts. Cal esmentar la poca probabilitat que cap d'ells fos militant del POUM, si atenem a l'afirmació de Josep Subirats Piñana sobre la inexistència de militants d'aquesta formació a la comarca (*op. cit.*, pàg. 155).

mort (en dos dels casos) i la filiació política (gairebé tots militats de la FAI). No consten en cap cas dades sobre la seva inscripció al Registre Civil, o informació sobre d'on provenen les dades. Pel que fa a la mort de dos d'aquests, Margarit i Serra, dels que ens informen que van morir a la Partida d'Enveja, entenem que podria estar en relació amb el darrer enfrontament entre faistes i ugetistes conseqüència dels Fets de Maig. La topada va succeir el 13 de juliol del mateix any 1937 i va acabar amb diversos morts entre els militants d'ambdues formacions sindicals, entre ells Vicent Sendra Barberans (de la CNT-FAI) i Joan Vilàs Comí, àlies Xaparro, i Josep Calau Climent, àlies Josefino (tots dos de l'UGT).³⁹

Quant al recompte total de les baixes, Xavier Pujadas en comptabilitza 10,⁴⁰ sense distingir, com hem esmentat, entre les morts produïdes pels enfrontaments directes i les represàlies. Sí fan aquesta distinció Villarroya i Solé,⁴¹ que sumen en total 22 òbits entre els 6 morts conseqüència dels enfrontaments directes i 16 en actes de represàlia. Si tenim en compte les dades aportades per tots, el nombre de defuncions ascendeix fins un total de 26.

En el cas dels Fets de Maig els llibres del cementiri i d'enterraments no aporten dades, de fet només hem pogut trobar en el registre quatre casos, que ja es recollien en els estudis i treballs editats que hem emprat. Més són els que apareixen en la Secció de defuncions del Registre Civil, un total de 18. No s'han trobat dades en cap dels registres en els casos de Francesc Batista, Roger Tena i les quatre persones de les que Villarroya i Solé donen com a única dada un cognom.

El 42,3% de les morts es produïren durant els dos dies d'enfrontaments, tot i que del total d'onze morts, quatre van ser conseqüència d'actes de repressió. El nombre d'execucions segons les diverses fonts bibliogràfiques seria de vuit (un 30,77%). Tot indica que es realitzarien durant els dies dels enfrontaments o immediatament després. Tot i així, només dos dels cossos van ser trobats i

---

39 Els fets són narrats amb lleugeres diferències per Xavier Pujades, *op. cit.*, pàg. 14, Joan Cid i Mulet, *La guerra civil i la revolució a Tortosa (1936-1939)*, pàg. 193 i següents i Josep Subirats Piñana, *op. cit.*, pàg. 174.

40 L'autor només inclou les defuncions que consten en el Registre Civil, pel que no comptabilitza la de Francesc Batista.

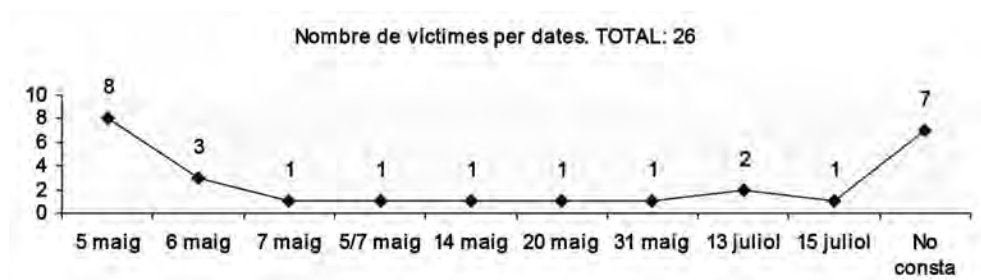
41 SOLÉ, Josep M^a i VILLARROYA, Joan: *op. cit.*, vol. 1, pàg. 214, nota 49, fan una relació de les víctimes dels enfrontaments. La resta de morts les inclouen en el llistat que apareix en el vol. 2, pàg. 533. El llistat només conté 16 noms tot i que en el text donen la xifra de 17 morts per represàlies.

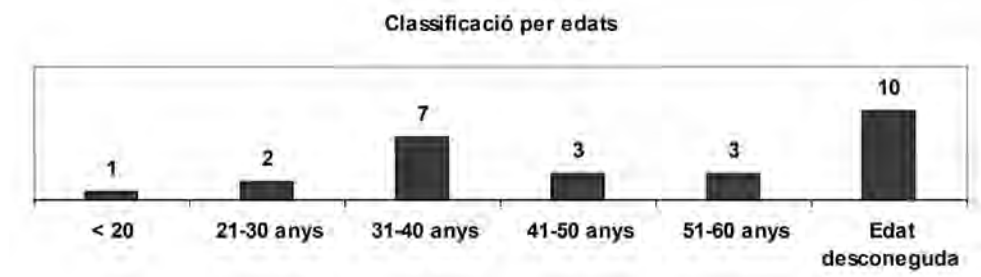
enterrats el dia 20 de maig al cementiri municipal, concretament els d'Antonio Campos Sapiña i d'un desconegut.

Tres dels òbits van tenir lloc a l'Hospital Civil, entre ells hi havia Francesc Batista, entre els dies 5 i 31 del mateix més. De 6 de les morts no consta la data, tot i que el fet que es tingui constància que dos van ser a la Partida d'Enveja fa pensar que podrien datar-se el dia 13 de juliol, en el mateix enfrontament entre ugetistes i faistes, en el que hem dit moren Sendra, Calau i Vilàs.

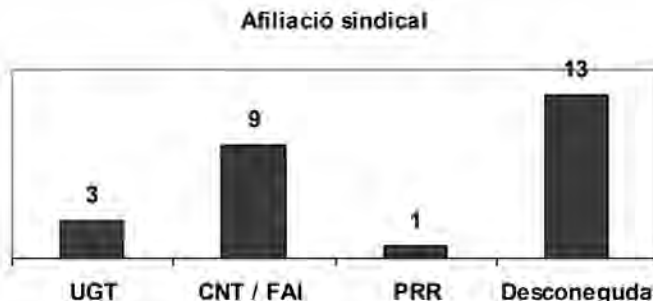
Així, tenint en compte l'evolució cronològica dels fets, les víctimes es distribueixen de la següent manera:

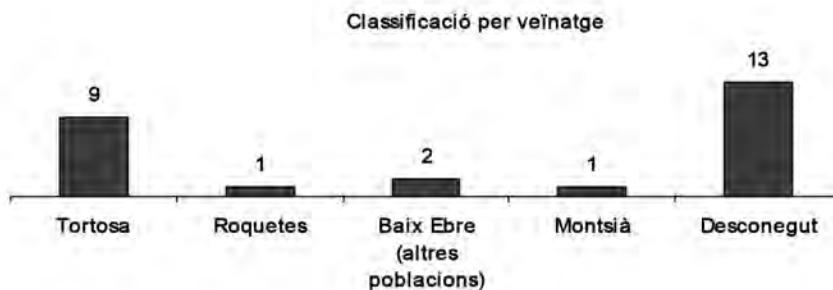
Coneixem l'edat de 16 dels finats i desconeixem la dels 10 restants.

Tenim dades de la afiliació sindical de 13 de les víctimes, amb un clar predomini dels membres de la CNT-FAI. Dels 13 restants desconeixem si tenien algun tipus de militància.

Respecte al veïnatge, les xifres es repeteixen. Coneixem el veïnatge de 13 de les víctimes i no tenim constància del de les 13 restants. La majoria de les víctimes eren veïns de Tortosa.

Coneixem les activitats a les que es dediquen 15 dels traspassats d'entre els que hi ha 4 guardes i 3 llauradors i un ferroviari. La resta són molt diversos: un tècnic de ràdio, un repartidor de premsa, un cambrer, un advocat, un comerciant, un dependent de comerç i un metal·lúrgic.

LES MORTS PER BOMBARDEIG DE L'AVIACIÓ FEIXISTA

Són diverses les obres i els autors que s'ocupen dels bombardeigs durant la Guerra Civil, tot i que pocs dediquen, als que van tenir lloc a Tortosa, l'atenció que considerem que es mereixen. Es poden trobar les primeres referències publicades a la ja esmentada obra de Josep Monllaó⁴² i al treball de Mezquida Gené.⁴³ Un altre cop trobem en una publicació de Solé i Villarroya el primer estudi que naix amb una intenció d'anàlisi sistemàtica i en profunditat i que abasta el marc geogràfic de Catalunya. Tot i això, l'obra, pel que fa al cas de Tortosa, presenta llacunes i errades *tant en el nombre de bombardejos efectuats com en l'inventari de les víctimes mortals*, com molt encertadament posa en evidència Xavier Pujadas.⁴⁴ Encara així, *Catalunya sota les bombes*, juntament amb el treball de Pujadas són eines indispensables encara ara per a qualsevol que vulgui endinsar-se en l'estudi dels bombardejos a la ciutat i al municipi, i per tant, han estat la base bibliogràfica sobre la que hem iniciat el nostre treball. Sortosament, en l'actualitat comptem, a més a més, amb altres publicacions que aquests investigadors no van tenir al seu abast com són les de Subirats Piñana i Cid i Mulet, i els treballs de David Gesalí i David Íñiguez,⁴⁵ que en diferent mesura aporten informació valuosa per a la investigació sobre el tema.

És sabuda i ja ha estat extensament tractada la importància del fenomen dels bombardeigs sobre les poblacions de la rereguarda durant la Guerra Civil, tant per la novetat, com pel que suposarà aquest assaig en la posterior Guerra Mundial. Valgui a manera d'exemple el que en diuen Gesalí i Íñiguez:

El segle XX ha estat el més sagnant de la història de la humanitat i l'aviació ha jugat un paper rellevant en aquesta barbàrie de destrucció. El motiu és simple: l'avió ha arribat allà on no ho ha fet el tret de canó Així, quan només

---

42 MONLLAÓ PANISELLO, Josep; *Estampas de dolor y de sangre*, Tortosa, 1941, pàg. 92 a 95, no dubta en atribuir el primer dels bombardeigs que pateix la ciutat a l'exercit republicà, amb la clara intenció de fomentar l'animadversió a les forces que es mantenen fidels a la República.

43 MEZQUIDA i GENÉ, Ll.: *La Batalla del Ebro*, Diputació de Tarragona, 1970.

44 PUJADAS, X.; *op. cit.*, pàg. 216, en la nota núm. 10 hi ha una relació de les errades que presenta el treball de Solé i Villarroya pel que fa a Tortosa i indica, molt encertadament al nostre parer, com a motius la manca de consulta de la premsa local, de treball cooperatiu amb els estudiosos locals, i el no fer una cerca exhaustiva pel que fa al Registre Civil.

45 GESALÍ, D. i ÍÑIGUEZ, D.: *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*, Rafel Dalmau, editor, Barcelona, 2012.

feia quatre anys que els germans Wright s'havien enlairat uns metres amb el Flyer el 1907, Itàlia, ja usava l'aeroplà amb finalitats militars a Líbia.

Amb els avenços tecnològics els avions aconseguiran volar més alt, durant més temps, més lluny, i podran carregar bombes. Al principi, les potències europees deixen caure els projectils de manera encoberta a les colònies. La primera Guerra Mundial consolida l'atac contra l'ésser indefens situat a la seva llar. Però no serà fins a la Guerra d'Espanya, i l'agressió també del Japó a la Xina, que es viurà una veritable guerra aèria moderna sense distinció entre bel·ligerants i no bel·ligerants. Avions amb prou potencial per destruir àrees urbanes importants, hostilitzar la població civil i bloquejar tot un territori aïllant-lo econòmicament. L'amenaça de destrucció que planava als anys vint del segle passat s'assaja i es consuma uns mesos més tard a Espanya i a l'Extrem Orient.⁴⁶

Malauradament les comarques ebrenques hauran de patir durant el conflicte civil reiteradament les incursions de l'aviació italiana. Com molt bé publicava el periòdic *Lluita*⁴⁷ i palesen Subirats Piñana⁴⁸ i Pujadas, a qui manllevem el text:

Tortosa, (...) jugava un paper fonamental quant a la seva ubicació geogràfica al sud de Catalunya. La ciutat esdevenia l'enllaç terrestre entre la zona republicana de l'estat espanyol, Catalunya i la resta de països europeus. Tal i com havia quedat el front de guerra i la divisió entre l'Espanya sublevada i la lleial, aquest paper era de vital importància pel decurs del conflicte armat. Per aquest motiu, les bombes feixistes perseguïen amb insistència i no sempre amb èxit l'estació del ferrocarril, el pont sobre el riu Ebre i el pont que uneix la carretera de València a Barcelona.⁴⁹

Importància estratègica que en alguns aspectes, compartien els territoris de les comarques de l'Ebre. Així ho demostren les diverses agressions que pateixen les poblacions properes d'Uldecona, d'Amposta, del Perelló, de l'Ametlla, de Flix, o de la Fatarella, així com les rodalies de la ciutat i els altres nuclis de població del municipi com ara Campredó, l'Aldea, la Cava, Camarles.

Pujadas, a partir de l'anàlisi de la situació dels impactes de les bombes, elabora un llistat dels possibles objectius de les forces feixistes, establint que ho són:

---

46 *Ibíd.*, pàg. 11.

47 *Lluita*, núm. 208, de 2-9-1937.

48 SUBIRATS, J.: *op. cit.*, pàg. 142.

49 PUJADAS, X.: *op. cit.*, pàg. 219.

l'Estació del Nord, els ponts sobre el riu (el del ferrocarril, el de l'Estat i el de la Cinta), la central elèctrica, el Banc d'Espanya i altres entitats, els tallers dedicats a la indústria de guerra i els locals polítics i sindicals. Gesalí i Íñiguez, a través dels informes de vol de les forces aèries italianes, corroboren els objectius pel que fa a les xarxes de comunicació i transport.⁵⁰ De fet coincideixen també en considerar que la ciutat és un enclavament estratègic:

Cal veure bona part dels bombardeigs contra les poblacions catalanes no pas com una mena de càstig moral dels agressors contra els civils indefensos, per bé que de vegades ho sembli (...) les comunicacions de Tortosa, els seus ponts i el fet d'esdevenir front de guerra són motius suficients -segons els valors militars contemporanis- perquè l'ataquessin des de l'aire.⁵¹

El 23 de febrer del 1937 Tortosa és bombardejada per primera vegada, quan feia falta un quart per a la mitja nit. Les bombes, que no impacten sobre el nucli urbà, no varen produir víctimes mortals. Els habitants de la ciutat no van tenir la mateixa sort durant el següent bombardeig el 22 de març. Els projectils van impactar en diversos habitatges del carrer del Marquès de Bellet ocasionant les primeres víctimes mortals. El resultat va ser un total d'onze morts, sis dones i cinc nens⁵² i l'ensorrament de diversos edificis. Des del 23 de febrer del 37 fins el 17 de desembre del 38 el municipi va patir nombrosos bombardeigs, de conseqüències ben diverses tant pel que fa al nombre de víctimes com de destrosses materials. Per tal de tenir una idea global i sintètica sobre els bombardeigs a la ciutat, hem emprat el capítol que hi dedica Xavier Pujadas en el seu llibre *Tortosa 1936-1939*. No ens ha estat possible incloure les aportacions del darrer treball d'Arnabat i Íñiguez, *Atac i defensa de la rera-guarda*, publicat just quan finalitzàvem la redacció d'aquest article.

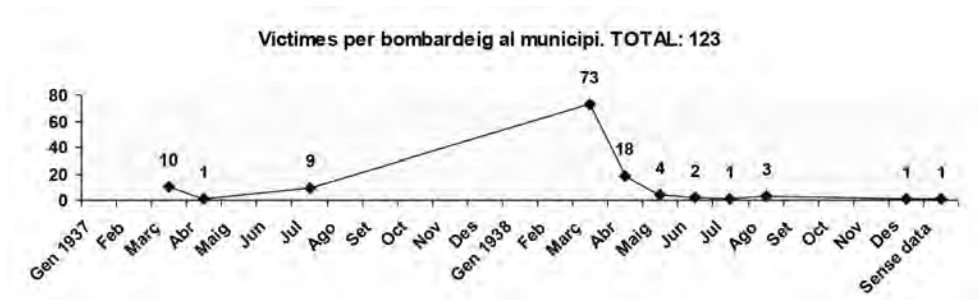
50 GESALÍ, D. i ÍÑIGUEZ, D.: *op. cit.*, pàg. 261 a 264, on fan una relació detallada de les incursions de l'aviació italiana i dels seus objectius.

51 *Ibid.* Pàg. 364.

52 SUBIRATS PIÑANA, Josep: *op. cit.*, pàg. 145. i s. descriu el bombardeig i la commoció que van causar les morts en la població.

Dates bombardeig			
1937		1938	
Mes	Dia	Mes	Dia
Febrer	23	Març	9, 14, 15, 16, 21, 28, 29
Març	22	Abril	1, 2, 5, 7, 8, 9, 13, 15
Abril	5	Maig	12
Juliol	23	Juliol	2, 10
Agost	31	Agost	6, 9
Novembre	24	Desembre	17

Segons el recompte que hem pogut fer, el nombre total de víctimes al territori municipal seria de 123,⁵³ a aquesta xifra cal sumar la de set persones que, essent naturals o veïnes del municipi, van morir en altres poblacions (2 a l'Atmella de Mar, tres a localitats de la província de Lleida i 2 a la de Girona), el que ens dóna un nombre de 130.

Pel que fa a la identitat dels morts, hi ha 25 persones desconegudes (un 20,5 %) i 5 més que figuren en el registre d'enterrament amb el malnom. Només d'un d'aquests cinc, del Pagès, s'ha pogut trobar la inscripció a la Secció de defuncions del Registre Civil, i en aquest cas tampoc hi figura el nom. Totes les morts de persones sense identificar es produeixen durant l'any 1938, ex-

⁵³ Tot i que la suma de morts que es reflexa al quadre de víctimes ascendeix a 122, el nombre s'eleva fins a 123, ja que en aquest no s'inclou una de les víctimes de la que no consta la data de la mort.

cepte dues⁵⁴, i són ocasionades pels bombardejos dels mesos de març i abril. La majoria són homes i només consta que una sigui dona. Cal posar de relleu que hi ha 11 víctimes registrades al Llibre d'enterraments del cementiri⁵⁵ de les que només hi consta un número de registre, sense cap més dada. També sabem que van morir a causa de ferides de metralla, que els cadàvers van ser traslladats en ambulància i el lloc del seu enterrament. Finalment voldríem destacar que d'entre les persones no identificades n'hi ha almenys 6 que són soldats o militars, i que si bé no és un fet gaire sorprenent, sí representen un percentatge prou significatiu.

CEMENTERIO MUNICIPAL DE TORTOSA											
MES DE <i>Març</i> DE 193 <i>8</i>											
N.º de orden	Dia	NOMBRE DEL DIFUNTO	Padre	Fila	Edad	Matrux	Clase del tocó	OBSERVACIONES	Sección	Nicho	RESID
166	13	Juliana Bel Gimera						Ambulancia	B.	155	
167	18	Antonio Forcadell Talin						Ambulancia	L. Santa	212	
168	12	José Guasch Hamedes						Ambulancia	L. Santa	135	
169	12	Guaymas Remengol Gas						Ambulancia		26	
170	13	José Gombau	22	32	13	1880		Ambulancia Com			
171	13	Rosa Balaguer Ventura						Ambulancia	32	172	
172	12	José Gilbert Dragón						Ambulancia	42	61	
173	12	Franisco Bencon Garret	22	32	9	1880		Ambulancia			
174	14	José Bonet Neve	22	32	10	1880		Ambulancia			
175	14	Antonio Castells Esteban (sin caber)	22	32	11	1880		Ambulancia			
176	12	Juan Gombau Bonés	22	32	18	1880		Ambulancia Com			
177	12		22	32	9	1880		Ambulancia Com			
178	12		22	32	10	1880		Ambulancia			
179	12		22	32	11	1880		Ambulancia			
180	12		22	32	11	1880		Ambulancia			
181	18							Ambulancia	L. Santa	220	
182	18		22	32	12	1880		Ambulancia			
183	18		22	32	12	1880		Ambulancia			

54 Les dues consten al Llibre del Cementeri: el primer és un home desconegut, inscrit en data 6/9/39, pàg. 206, reg. núm. 282, on s'indica que mor a conseqüència de ferides per bombardeig i que va ser trobat el dia 28 de juliol del 1939 a l'Estació del Nord. La Secció de Defuncions del Registre Civil també inclou la inscripció amb data de 9 d'agost, f. 98v. tom 172, en el que s'especifica que sembla soldat, ja que duu botes altes i una bomba de mà, a més hi consta la informació que tenia en el seu poder; un estoig amb la següent llegenda: *Obsequio de la destileria Garça Real, Mannel Esteve. Villareal*; la segona víctima, també sense identificar, apareix a la pàg. 219 del Llibre del Cementeri, reg. 67 de 20/3/40, on consta "amb indicació Buschmal".

55 Llibre d'enterraments del cementeri, pàg. 176 registres del 220 al 230 (ambdós inclosos) de 29 de març de 1938.

CEMENTERIO MUNICIPAL DE TORTOSA

MES DE *Febrer* DE 1937

N.º de orden	Ula	NOMBRE DEL DIFUNTO	Quadre	Tila	Alça	Metres	Clase del Saca	OBSERVACIONES	Socón	Nicho	RESIDEN
184	18		2E	3E	12	13'0	Ambulancia				
185	18		2E	3E	12	13'0	Ambulancia				
186	18		2E	3E	12	13'0	Ambulancia				
187	18						Ambulancia				
188	18	<i>Concha Amada Helguar</i>	2E	3E	14	15'40	Lin				
189	18		2E	3E	14	15'40	Ambulancia				
190	19	<i>Rafael Fontoda Serrano</i>	2E	3E	15	16'00	Ambulancia				
191	19		2E	3E	15	16'00	Ambulancia				
192	20	<i>Alfreda Domingo Juan</i>	2E	3E	16	16'60	Ambulancia				
193	20	<i>Concepcion Salbau</i>	2E	3E	16	16'60	Ambulancia				
194	20		2E	3E	15	16'6	Lin				
195	20	<i>Juan Gabá Julia</i>	2E	3E	16	17'60	Ambulancia				
196	20	<i>Agustín Pitarich Hualde</i>	2E	4E	13	1'50	3E				
197	20	<i>Jaime Audi</i>	2E	3E	16	17'60	Ambulancia				
198	20	<i>Isacnte Clara Balansa</i>	2E	3E	14	17'00	Ambulancia				
199	21	<i>Agustín Balagué</i>	2E	3E	18	19'80	3E				
200	21		2E	3E	18	19'80	3E				
201	21	<i>Francisco Sanjaume</i>	2E	3E	18	19'80	3E				

CEMENTERIO MUNICIPAL DE TORTOSA

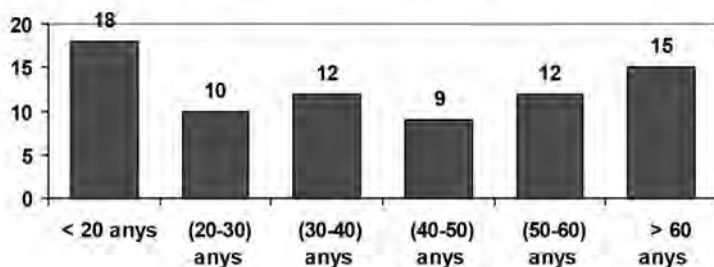
MES DE *Març* DE 1937

N.º de orden	Ula	NOMBRE DEL DIFUNTO	Quadre	Tila	Alça	Metres	Clase del Saca	OBSERVACIONES	Socón	Nicho	RESIDENCIA
202	21	<i>Jose Pitarich Serrano</i>					Ambulancia	<i>al Saca</i>			
203	21	<i>Estanislao Humer Garcia</i>	2E	3E	18	19'80	Ambulancia				
204	22						3E				
205	23	<i>Josef Estepina Borrás</i>	2E	4E	3	3'70	Ambulancia				
206	23	<i>Luis Hernandez</i>	2E	4E	3	3'70	Ambulancia				
207	23	<i>Antoni Sansó</i>	2E	4E	2	2'60	Ambulancia	<i>(al Saca) del anterior</i>			
208	23	<i>Sebastià Hernandez Alcega</i>	2E	4E	2	2'60					
209	24	<i>Antoni Borrás Borrás</i>					Lin (Pitarich)				
210	24	<i>Isidre Serrano Serrano</i>					Ambulancia				
211	24	<i>Jose Raig Garcia</i>	2E	4E	4	4'80	Ambulancia				
212	24	<i>Juan Ruedas Vichella</i>	2E	4E	4	4'80	Ambulancia				
213	25	<i>Francisco Sabatella Nog</i>	2E	3E	19	21'00	3E				<i>Partida de Sanjaume</i>
214	28	<i>Francisco Calduch Vercet</i>					Ambulancia				
215	28		2E	4E	5	5'90	Ambulancia	<i>ambulantia amb Saca 16 d'Oct 1927</i>			
216	28		2E	4E	5	5'90	Ambulancia	<i>al Saca 52 pmi 10</i>			
217	28		2E	4E	5	5'90	Ambulancia	<i>al Saca 52 pmi 10</i>			
218	29	<i>Luisa Pansa Borrell</i>					Ambulancia				
219	29	<i>Luisa Hernandez Homage</i>	2E	4E	6	7'10	Ambulancia	<i>Borr</i>			

Quant a l'edat i al sexe, coneixem l'edat de 76 de les víctimes i desconeixem la dels 46 restants. La població més jove és la més castigada pels bombardeigs, seguida de la de major edat. Tot i això no s'observen diferències massa significatives.

Classificació per grups d'edat

Els homes morts sumen un total de 71 (58,2%) i superen de llarg el nombre de les dones, que és de 40 (32,8%). Caldria, però, fer una anàlisi més acurada d'aquestes dades tenint en compte la cronologia (respecte el decurs de la guerra), els horaris dels bombardejos, i les zones del municipi afectades pels impactes de les bombes. Veiem, per exemple, que la proporció entre homes i dones varia substancialment si es fa l'anàlisi per anys, com es posa de manifest si ens fixem en les dades de 1937. Aquest any la ciutat va patir 6 bombardeigs, en dos dels quals hi ha com a conseqüència víctimes mortals. El nombre total de morts ascendeix a 20 (12 dones i 8 homes), essent significatiu el fet que d'entre aquestes morts hi hagi set menors de 18 anys i que en quatre casos formen part d'una mateixa família (sempre la mare amb la canalla).

378 CEMENTERIO MUNICIPAL DE TORTOSA

MES DE *Abril* DE 1937

N.º de orden	Edad	NOMBRE DEL DIFUNTO	Centro	Fila	Hoja	Metros	Uso del cache	OBSERVACIONES	Sección	Nicho	RESIDENCIA
253	7	Manuel Pastor Gonzalez	26	26	23	25'50	Ambulancia				
254	8		26	26	20	25'60	Ambulancia				
255	8		26	26	23	25'60	Ambulancia				
256	8	Jose Garsena	26	26	24	26'70	Ambulancia				
257	8		26	26	24	26'70	Ambulancia				
258	9	Rosa Pla ied					otro				
259	9	Francisco Morales Ochoa	26	26	27	27'70	Ambulancia				Hospital de...
260	9	~~Francisco Morales Ochoa~~	26	26	27	27'70	Ambulancia				Hospital de...
261	10	~~Francisco Morales Ochoa~~	26	26	27	27'70	Ambulancia				
262	11		26	26	25	27'70	Ambulancia				
263	11		26	26	26	27'70	Ambulancia				
264	12		26	26	28	30'00	Ambulancia				
265	13	Francisco Gonzalez Guzman	26	26	26	27'70	Ambulancia				Hospital de...
266	13		26	26	27	30'00	Ambulancia				
267	14	Antonio Salazar Gonzalez	26	26	28	31'70	Ambulancia				Hospital de...
268	14		26	26	28	31'70	Ambulancia				
269	14	José Manuel Real	26	26	28	31'70	Ambulancia				Ciudad Real
270	14	Francisco Morales Ochoa				35'			R	53	

En relació les professions i oficis als que es dedicaven els finats, els desconeixem en un total de 72 dels casos (el que representa el 59%). Cal recordar que, com hem dit, hi ha 11 persones de les que només consta un número de registre al Llibre del cementiri, 11 més són nens o nenes (és a dir, tenen menys de 16 anys), 33 són dones (de sis de les quals no coneixem l'edat), i els 17 restants són persones de sexe masculí (i en desconeixem l'edat pel que fa a 13 casos).

Pel que fa a les víctimes de les quals coneixem l'activitat o l'ocupació, són 50, i representen el 41%. Respecte a la resta destaquen dos col·lectius amb el mateix nombre i percentatge, 12 persones i el 9,8 %: els militars i les persones que es dediquen a activitats agrícoles. Molt per darrere va el següent sector amb més morts, el del comerç, que compta amb 3 víctimes (un 2,5 %). Solament consta l'ofici de dues dones, l'una és planxadora i l'altra minyona.

PROFESSION	Núm. de víctimes	PROFESSION	Núm. de víctimes
Feines agrícoles	12	Impressor	1
Ferrocarril	2	Oficis	3
Militar / Forces de seguretat	12	Confecció	2
Comerç	3	Artista (escultor)	1
Construcció	2	Indústria agroalimentària	1
Industrial	1	Siderúrgia	1
Servei domèstic	2	Xofer	1
Estudiant	1	Fotògraf	1
Tècnics telèfons	1	Hosteleria	1
Administració i serveis	2		

Coneixem l'origen de 84 dels traspassats, el que representa el 68,8 %. La procedència de la majoria és el mateix municipi, en un nombre de 53, seguits, de molt lluny, pels 2 que eren nats a la veïna localitat de Roquetes. Si atenem al veïnatge, gairebé la totalitat dels difunts dels quals el coneixem són del municipi, 59 de 63, i el desconeixem pel que fa a 59 de les víctimes. Cal esmentar que entre les dades aportades pels diferents estudis i treballs publicats i les fonts emprades hi ha diferències que es posen de manifest en aquest quadre, en què es mostra el total de morts per bombardeig, dels que coneixem la data de la mort, que hem pogut comptabilitzar fins ara.

Dates bombardeig		Nombre de víctimes							
Mes	Dia	Morts	Ferits	Prensa	J. Subirats	Solé i Villarroya	X. Pujadas	R.C.	LL.C.
Febrer 37	23	-	-	-	-	-	-	-	-
Març 37	22	11	9 ⁵⁶	9		9	11	9	11
Abril 37	5	-	-	-			-	-	-
Juliol 37	23	9	47 ⁵⁷	8		8	8	8	8
Agost 37	31	-	-	-	-	-	-	-	-
Novembre 37	24	-	-	-	-	-	-	-	-
Març 38	9	17	50 ⁵⁸	18	14 ⁵⁹	14	17		17
	14	4	-		2	-	2	3	3
	15	-	-	-	-	1	-	-	-
	16	32	-		12	4	12	15	27
	21	2	-		2	-	-	-	2
	28	6	-	-	-	-	2	6	6
	29	12	-	-	-	-	-	-	12
Abril 38	1	-	-	-	-	-	-	-	-
	2	1	-		1	1	1	1	1
	7	6	-		5	5	5	5	4
	8	2	-		-		1	1	2
	9	1	-	-	1		-	-	1
	13	1	-		1		1	1	-
	15	7	-		4	3	4 ⁶⁰	5	4

56 PUJADAS, X.: *op. cit.*, pàg. 299 dona la xifra de 7 ferits.

57 *Ibid.* Comptabilitza 40 ferits.

58 *Ibid.*

59 SOLÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, annex Relació de Víctimes dels bombardeigs a Catalunya durant la Guerra Civil. Inclouen Andreu Castells Mestres de 30 anys, natural de Valls, que mor el 13 de març del 38 amb data de registre del 30 de gener de 1941 i que no apareix en cap altra relació.

60 X. Pujadas comptabilitza Josep Andreu Rodríguez mort per bombardeig; el mateix dia 19 d'abril mor, segons Josep Subirats Piñana, Isidre Andreu Rodríguez, empleat municipal, a conseqüència de les ferides que es produeix durant la seva participació en la voladura dels ponts per les forces republicanes.

Maig 38	12	5	-				4 ⁶¹	5	2
Juliol 38	2	1	-		-		-	1 ⁶²	1
	10	-	-	-	-	-	-	-	-
Agost 38	6	1	-				1	1 ⁶³	-
	19	2					1	2 ⁶⁴	-
Desembre 38	17	-	-	-	-	-	-	-	-

Entre els morts per bombardeig que comptabilitzen Solé i Villarroya hi ha 6 víctimes per ferides de metralla que moren en el que havia estat el convent de les Teresianes. Com ja indicà en el seu moment X. Pujadas, aquestes morts no són produïdes per cap bombardeig, sinó que són conseqüència d'una explosió. La premsa⁶⁵ i Josep Subirats Piñana⁶⁶ ens informen d'un accident, que es va produir el dia 9 d'agost, prop les 11.00 del matí, al polvorí instal·lat a l'ex-convent. L'edifici acollia un contingent format per membres dels cossos de Carrabiners i Guardes d'Assalt, que van ser destinats a la ciutat després d'haver passat un any al front. Segons la premsa del moment hi va haver un total de 6 morts i 16 ferits de diversa gravetat.

De fet, la documentació emprada, i més concretament el Registre Civil, ens dona indicis que podria haver diverses morts produïdes per artefactes explosius i que no són conseqüència d'un bombardeig, sobre les que encara no tenim massa informació. Fins el moment hem pogut comptabilitzar al menys

61 També Xavier Pujadas inclou Josep Pino Valls, mort a l'hospital d'Artesa de Segre.

62 En el registre del Llibre d'enterraments del cementeri s'indica el bombardeig del 2 de juliol com a causa i dia de la mort de Manuel Roig Castelló, el cos del qual va ser trobat el 23 de juny del 39 al carrer del Mur de Remolins. El mateix dia mor, a l'Atmella de Mar, Rosa Colomé Castells natural de Tortosa.

63 El mateix dia es produeix una altra mort a l'Ametlla de Mar, la del jornalero de Tortosa Facundo Martí Hierro.

64 X. Pujadas inclou Francesc Castells Franch, dada que es repeteix a la mostra *Sota un núvol de pols groga*. segons hem pogut trobar a la Secció de Defuncions del Registre Civil de Tortosa, tom 172, f. 326v., de 7 de novembre de 1940, Castells mor el 7 de novembre de 1938, de ferides de metralla a la Serra de Pàndols, pel que l'hem inclòs entre els morts al front.

65 *Lluita*, núm. 311 de 10/8/1937.

66 SUBIRATS PIÑANA, J.: *op. cit.* pàg. 177 i 178. Segons l'autor hi va haver una desena de morts i una vintena de ferits tots ells militars; entre les víctimes, però, hi havia una dona i dos nens. Tampoc hi ha coincidència entre les xifres de morts que dona, les que recullen Pujades, Solé i Villarroya i les que hem pogut extreure comparant la informació que contenen el Llibre del Cementeri, el tom 168 del Registre Civil i la premsa, que donen un total de 6 morts i 16 ferits.

10 morts per explosió d'obús o ferides de metralla, cinc dels quals es produiran acabada la guerra, els anys 40 i 42.

Celebrem la darrera mostra que sobre els bombardeigs ha tingut lloc a la ciutat,⁶⁷ com ho fem amb tota iniciativa que tingui per objecte fer memòria i homenatge a les víctimes de la Guerra Civil. Lamentem, però, el fet que en aquesta s'hagin anteposat els criteris estètics per sobre dels científics, cosa que duu, al nostre entendre, a establir dues categories de morts: els que tenen nom i els que no en tenen, els desconeguts. Els que hi són i els que encara romanen en l'oblit.

Considerem que si el que ens mou és la voluntat de fer justícia, també se la mereixen aquells que van ser enterrats sense nom i dels que possiblement mai l'arribarem a saber: La "Rossa" de la posada Aragonesa, un individu conegut per "Pagès", els "Carachirat" (marit i muller), IPF (al que hem identificat com a Isidre Pous Font), una dona desconeguda, la dona d'un militar d'intendència, un militar trobat a l'estació, un home no identificat amb indicació Buschmal, D.D.F., un soldat, un xofer i 19 desconeguts.

Així mateix a aquells que no s'esmenta: Josep Maria Grego Sabaté, Ferran Fabregat Grego, Irene Hernando Ornaque i Albino González Pérez, Batiste Garcia Galià (partida d'Enveja), Josep Fabra Estellé (partida de Camarles), Teresa Franch Curto (partida de Jesús i Maria).

A Carme Canes, que si bé no va morir pels efectes directes de l'explosió de cap bomba o de la metralla, va fer-ho d'un atac al cor a conseqüència dels bombardeigs que va patir la ciutat el dia 23 de juliol de 1937. (*El Pueblo* 24.07.1937 p.2)

I als tortosins que van morir fora del municipi: Francesc Gas Vives, mort a Lleida; Rosa Colomé Castells, morta a l'Ametlla de Mar; Facundo Martí Hierro, també a l'Ametlla de Mar; Julià Escurriola Blanch, mort a Figueres; Francesc Faiges Colomé, mort prop de Girona.

---

67 L'exposició amb el títol *Sota un núvol de pols groga. Tortosa bombardejada 1937-1939*, va ser inaugurada el 28 de setembre de 2013 a la Sala Antoni Garcia del Museu de Tortosa, Històric i Arqueològic de les Terres de l'Ebre. La mostra ha estat organitzada per l'Ajuntament de Tortosa amb motiu de la commemoració del 75 aniversari dels bombardejos a la ciutat. El comissariat ha estat a càrrec de Sònia Roura i Toni Royo, qui també ha realitzat les tasques de coordinació i de documentació.

Cal fer esment al fet que, durant els mesos de març i abril del 1938, hi una bona quantitat d'inscripcions al registre d'enterraments que considerem que presenten indicis que fan pensar que podrien correspondre a persones que no haurien mort per causes naturals. Els motius són diversos, el fet que hi hagi més d'un membre de la mateixa família, que consti que diverses persones moren en un mateix indret, la manca de dades (que ens fa pensar en uns enterraments massius o precipitats) i el fet que hi ha una bona quantitat dels difunts que són traslladats en ambulància al cementeri. Tot i això, en aquests moments no podem establir quants d'aquests poden haver mort a conseqüència del conflicte bèl·lic, ja que en cap dels casos esmentats consta la causa de la mort.

176 **CEMENTERIO MUNICIPAL DE TORTOSA**

MES DE *Març* DE 1938.

N.º de orden	Edad	NOMBRE DEL DIFUNTO	Castro	Fila	Alto	Metros	Clase del tacho	OBSERVACIONES	Sección	Nicho	RESIDENCIA
220	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
221	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
222	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
223	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
224	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
225	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
226	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
227	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
228	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
229	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
230	29		28	12	7	8'20	Ambulancia				
231	29	<i>José María Azac</i>	28	12	7	8'20	Ambulancia				
232	29	<i>Rosa María Azac</i>	28	12	7	8'20	Ambulancia				
233	30	<i>Antonia Guzmán Bogaeva</i>	28	12	7	8'20	Ambulancia				
234	31	<i>Clara Pedrell Sabat</i>	28	12	7	8'20	Ambulancia				

Pel que fa als llibres d'enterrament com a font, podem dir que ens han proporcionat un total de 50 morts que no havien estat recollits fins el moment, tot i que 14 d'aquests també s'inclouen en el Registre Civil. La Secció de defuncions del Registre Civil, tot i ja haver estat emprada pels estudis i treballs publicats, encara aporta 6 noms més, pel que podem afirmar que els dos registres han estat una valuosa font d'informació que ens ha dut a incorporar a les xifres de morts per bombardeig un total de 56 víctimes.

MORTS AL FRONT

L'estudi sobre els combatents morts a la Guerra Civil és un tema complex, tant per la seva magnitud com per les dificultats que suposa la seva recerca. En aquest aspecte, ha estat lloable la tasca realitzada des del 1986 pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC), que ha portat a terme investigacions a diverses comarques i poblacions catalanes. Fins al moment, però, no hi ha publicat cap estudi sobre els combatents morts a la comarca del Baix Ebre o, dins d'un marc més petit, sobre els combatents morts del municipi de Tortosa o bé morts i registrats al mateix territori. Basant-nos en les fonts esmentades prèviament, aquesta aportació vol ser una aproximació a aquest tema d'estudi, considerant que les baixes al front constitueixen un gruix importantíssim en el que fou el cost humà de la guerra.

Amb la revolta militar del 18 de juliol de 1936, la major part de l'exèrcit es va unir al bàndol nacional, amb l'excepció de bona part de la marina i de l'aviació. Com a conseqüència de l'aixecament militar es produí, sobretot a Catalunya, una revolució popular mancada de coordinació, amb masses de milicians armats contraris a qualsevol tipus de disciplina militar i que únicament obeïen els seus partits i sindicats. Així, durant els primers mesos de la guerra, l'exèrcit de la República estava integrat pels militars de carrera que es van mantenir fidels al govern, per voluntaris i per columnes de milicians. Els revoltats, en canvi, van tenir des del primer moment un exèrcit format per un nombre elevat de militars professionals al qual es van afegir nombrosos voluntaris sotmesos a la disciplina militar. A més a més, el bàndol sollevant va comptar amb l'ajut d'Itàlia i Alemanya, mentre que la República va veure com la resta de potències occidentals li denegaven l'ajut, acollint-se al Pacte de No Intervenció. Tot i això, Alemanya, Itàlia i Portugal no tenien cap intenció de mantenir-se neutrals, i varen donar el seu suport al bàndol nacional. Per altra banda, la URSS va ser l'únic país que va proporcionar ajuda a la República, encara que molts cops en forma de material obsolet pagat a preu d'or. El bàndol nacional, en canvi, comptava amb material alemany tecnològicament avançat i de qualitat, i amb unitats militars completes com la Legió Còndor i la CTV (*Corpo Truppe Volontarie*).

El primer armamento soviético llegó a España dos meses y medio después de las ayudas italianas y alemanas. La URSS proporcionó magníficos carros y aviones fabricados en el Primer Plan Quinquenal, junto a chatarra de sus arsenales, como cañones zaristas sin freno recuperador, fusiles franceses de

un solo tiro o ametralladoras capturadas a los japoneses. La estrella de la infantería republicana, la ametralladora Maxim, era una maquina anticuada, inmanejable por su peso e imposible de asentar en posiciones bajas, aunque resistente y con escasas interrupciones. Franco nunca se vio en la necesidad de acudir al mercado internacional, mientras la República debió caer en manos de tratantes; adquirió aviones desechados por aviaciones extranjeras y hasta recibió armas teóricamente de ayuda soviética, que procedían del contrabando internacional. Como los fusiles ametralladoras ZB del Ebro, comprados a Checoslovaquia a través de una compañía boliviana.⁶⁸

L'any 1936 no hi hagué reclutament de quintes.⁶⁹ Els cossos armats de milicians que anaren al front estaven coordinats pel Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya, organisme creat el 21 de juliol del 1936 a Barcelona per Lluís Companys. L'1 d'agost la Generalitat ordenà la incorporació de les quintes de 1933, 1934 i 1935, perseguint l'objectiu d'introduir la disciplina militar dins l'exèrcit milicià. ERC i PSUC estaven a favor d'aquesta mesura, però tant la CNT-FAI com el POUM s'oposaren completament a la reconstrucció de l'exèrcit convencional, i la incorporació de les quintes no es va portar a terme. El setembre de 1936 el nou govern de la Generalitat, presidit per Tarradellas, integrava totes les forces polítiques i sindicals representades dins del Comitè Central de Milícies Antifeixistes, el qual serà suprimit aquell mateix mes i els seus departaments i tècnics, integrats a la Generalitat.

Van tenir lloc tot un seguit de negociacions entre el Govern de l'estat i la Generalitat, així com diferents decrets per part d'aquesta última, amb la finalitat de crear un exèrcit de Catalunya, independent de l'Exèrcit Popular de la República creat pel Govern de Madrid. Mitjançant el Decret de 6 de desembre de 1936, la Generalitat promulgava la constitució de l'Exèrcit de Catalunya,⁷⁰ que serà suprimit després dels Fets de Maig de 1937 i integrat a l'Exèrcit Popular. S'inicia llavors el procés de reclutament. El març de 1937 les quintes

---

68 CARDONA, Gabriel: *“La Batalla del Ebro, ofensiva imposible”*. Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Ponencias. Vol. 1. Arola Editors, 2011. Pàg. 55.

69 *La paraula catalana correcta és quinta, i no lleva, com es diu equivocadament. La lleva era el sistema de reclutament emprat pels Àustries, i va desaparèixer el 1703, substituïda per la quinta, sistema de reclutament dels Borbons.* CARDONA; Gabriel: *“Les operacions militars als Països Catalans”*, dins *La Guerra Civil als Països Catalans*. Dir. Pelai Pagès i Blanch. Universitat de València, 2007.

70 BRUSCO, Ramon: *“La creació de l'Exèrcit Popular”*, dins *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*. Edicions 62, 2006.

del 32 al 36 són incorporades a files.⁷¹ La incorporació de la quinta del 37 es feu efectiva a partir del 15 d'agost.⁷² A partir d'aquí, la necessitat d'incorporar més i més soldats va portar el govern a mobilitzar quintes els components de les quals, cada cop més joves, encara no tenien edat militar.

Al setembre de 1937 va ser cridada la quinta del 1938, que, en circumstàncies normals, hauria anat a l'exèrcit un any més tard. A l'octubre, es va mobilitzar la del 1939, a la qual faltaven encara dos anys per a l'edat militar i van quedar en files tots els homes entre dinou i vint-i-sis anys. La mobilització es va incrementar durant la primavera de 1938. El 10 de març va ser cridada la quinta del 40, els components de la qual tenien divuit o dinou anys. El 13 d'abril es va accelerar la recerca de nous soldats, cridant a les quintes de 1927, 1921 i 1941. El 28 de maig es van convocar les de 1925 i 1926, després les de 1923 i 1924, i, més tard, les de 1919 i 1911. El resultat va ser tenir soldats entre els disset i els quaranta anys.⁷³

Al municipi de Tortosa, el total de víctimes al front que hem pogut contrastar, bé veïns i naturals del municipi o procedents d'altres indrets i registrats en el mateix, és de **322**, dels quals, tots excepte 5 han estat identificats. Tot i això, fins avui dia tenim constància que d'aquest total, **322**, només s'han trobat les restes de **113** de les víctimes (el 35,09%); els **209** restants (el 64,9%), consten com a desapareguts. Aquest elevadíssim percentatge de combatents desapareguts no coincideix amb les dades resultants d'altres estudis fets arreu de Catalunya en els que, segons l'historiador Jordi Oliva, el nombre de desapareguts és mínim i no afecta significativament el recompte total.

Cal, finalment, fer esment de dues altres qüestions. La primera és la dels combatents que als llistats nominals ens consten com a desapareguts. Naturalment, entre aquests pot haver-hi casos de gent que va trencar tota relació amb la seva família i va fixar la seva residència a l'estranger amb el desconeixement dels seus propis parents. Però també es pot donar el cas que els informadors, erròniament, hagin considerat desaparegut algú que, en realitat, encara vivia.

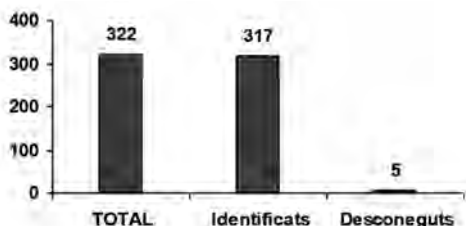
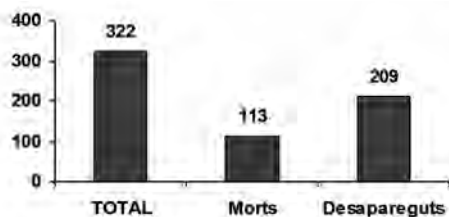
---

71 SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep: "La població civil a la zona de la Batalla de l'Ebre durant la Guerra Civil". *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Ponencias*. Vol. 1. Arola Editors, 2011.

72 *La Vanguardia*, 13-8-1937, pàg. 2.

73 CARDONA, Gabriel: "Les operacions militars als Països Catalans", dins *La Guerra Civil als Països Catalans*. Dir. Pelai Pagès i Blanch. Universitat de València, 2007.

Sigui com sigui, les xifres en qüestió són ínfimes i no afecten significativament el recompte total.⁷⁴

L'estiu de 1936 van sortir de Tortosa, com de la resta de poblacions de Catalunya, columnes de milicians que anaren als fronts d'Aragó i de Madrid. Les Milícies antifeixistes de Tortosa van instal·lar la seva seu a l'església de la Reparació. A principis d'agost sortiren cap al front d'Aragó un grup de milicians liderats pel cenetista Alfons Pla, per tal d'unir-se a la Columna Tarragona.

Amb destinació als fronts de Madrid i Aragó el Front Popular tortosí i el Comitè Antifeixista (quan fou constituït) anaren enviant de manera continuada partides de milicians tortosins entre juliol i octubre de 1936. El dia 9 d'agost el cap de les forces d'assalt de Tortosa, Manuel Luque, sortí amb una columna de 2 caporals, 25 números d'assalt, 20 carrabiners, 1 sergent i 15 números de Guàrdia Civil cap a Vinaròs i Morella. Amb la columna de la ciutat hi anaren també en Rafael Mur (PSUC) i una ambulància de la Creu Roja amb els doctors Morales, Vallès i Delsors, tots ells de Tortosa. Fou el 18 de setembre per la nit quan tornà a sortir un grup de milicians tortosins cap al front de guerra.⁷⁵

A mitjans del mes de setembre els socialistes tortosins iniciaren l'organització de la Columna Jaume Graells que tingué com a destinació el front aragonès. Un mes després es formà una columna amb el nom de Columna Tortosa, la qual s'incorporà al front de Madrid a principis de novembre dins el Batalló marcel·linista Marcel·lí Domingo, creat per Izquierda Republicana de la capital de l'Estat, i el Batalló Balas Rojas que també lluità al centre.⁷⁶

De l'organització de les milícies se'n fa ressò la premsa local, com *El Pueblo* en la seva edició del 21 d'octubre de 1936, pàg. 4.

74 OLIVA I LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: Els combatents morts", a: *Recerques: història, economia, cultura*. Any 1994. Núm. 30. pàg. 92.

75 PUJADAS i MARTÍ, Xavier: *op. cit.* Pàg. 137.

76 *Ibid.*, pàg. 141.

FORCES REPUBLICANES CAP AL FRONT

S'està organitzant ràpidament a la nostra ciutat la **COMPANYIA TORTOSA** que ha de marxar a formar part del **BATALLÓ MARCEL·LÍ DOMINGO**, que s'està formant a "Izquierda Republicana" de Madrid.

Són nombrosos els milicians de la centúria local de la M. A. C. que han demanat el seu ingrés voluntari a n'aquesta companyia que ha de marxar cap al front de Madrid, així com molts elements de les joventuts republicanes de Tortosa i sa comarca, particularment els pertanyents al "Partit Republicà d'Esquerra", que s'han inscrit amb igual propòsit.

El nom de Tortosa i de Marcel·li Domingo són un símbol inseparable per a tots els bons republicans i bons tortosins que siguin conscients de l'hora històrica que vivim.

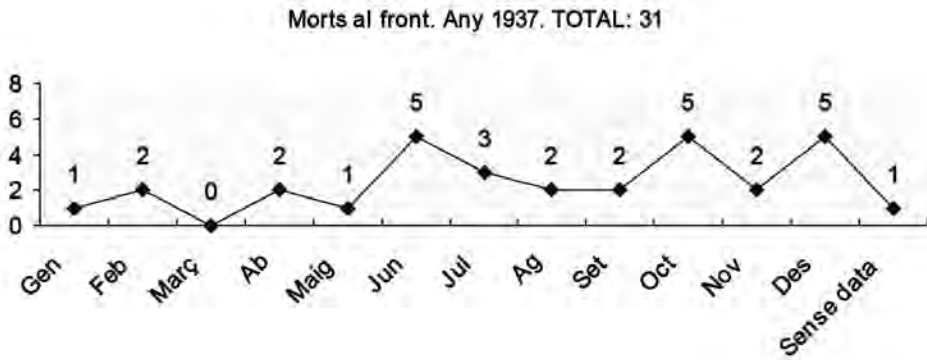
Republicans antifeixistes, demaneu el vostre alistament immediat per al **BATALLÓ MARCEL·LÍ DOMINGO**, a la Consergeria del "Centre Republicà d'Esquerra", organitzador d'aquesta "**COMPANYIA TORTOSA**" que ha de marxar cap al front de lluita.

Aquell any 1936 el nombre de baixes registrades entre els soldats del municipi de Tortosa, de les quals en tenim constància, és mínim, ascendeix a 3 morts, alguns dels milicians que varen allistar-se voluntàriament al front. La primera víctima fou Francesc Alegria Altadill, natural de Tortosa, llaurador, que amb 19 anys va desaparèixer al Front de Mallorca el 15 d'agost. També era llaurador Miquel Puertos Cucarella, de 20 anys, natural de l'Aldea i desaparegut a Belchite el mes de desembre. L'altra víctima al front d'aquell any 1936 fou Alfons Pla, conegut dirigent de la CNT a Tortosa, que caigué al Front d'Aragó el 6 de desembre, quan tenia 31 anys, essent traslladat a Tortosa on se li va retre un homenatge pòstum amb gran aflluència popular del qual se'n fa ressò la premsa local.⁷⁷

L'any 1937 es registren 31 víctimes, la majoria de les quals es produïren als fronts d'Aragó i Madrid, encara que també se'n registren a Pozoblanco (Còrdova) i Extremadura, juntament amb 10 soldats morts a l'hospital de Tortosa entre els mesos de juny i octubre, alguns per ferides d'artilleria i altres per malalties infeccioses. Cal destacar que d'aquests soldats morts a l'hospital, 6 eren procedents d'altres províncies de l'estat espanyol (Granada, Còrdova i Alacant), i un d'ells, Krec Karol, era de procedència estrangera. Formaven part

⁷⁷ *Heraldo de Tortosa*, 14-12-1936, pàg. 1.

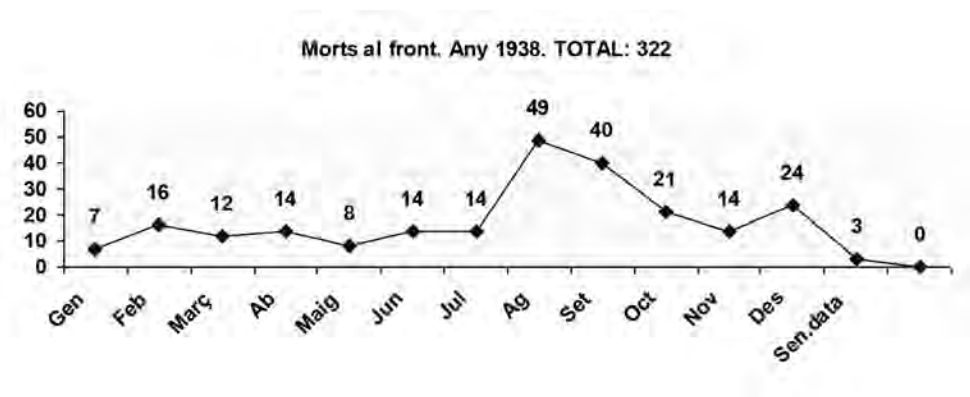
de la XII Brigada, 2n. Batalló Garibaldi; de la XII Brigada Mixta, 3r. Batalló Franco-Belga, de la 140 Brigada Mixta; de la 137 Brigada Mixta, i del 23 Batalló de Fortificacions i Obres. El Batalló Garibaldi i el Franco-Belga, encara que inicialment formats per brigadistes italians i francesos, majoritàriament, de seguida varen incorporar republicans espanyols, com és el cas d'aquests soldats registrats a la Secció de Defuncions del Registre Civil de Tortosa.

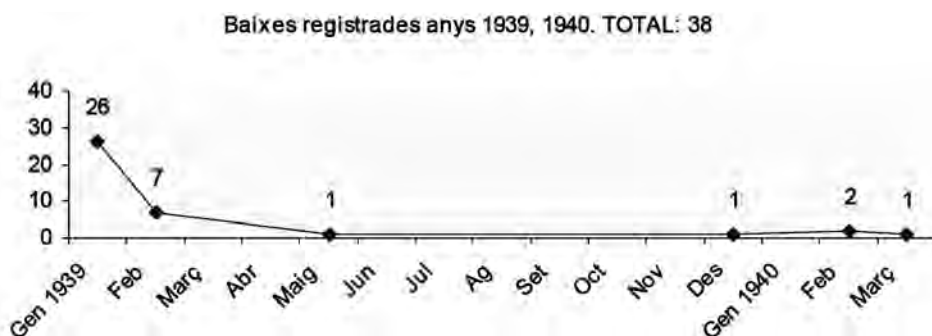
L'índex de mortalitat més elevat es concentra l'any **1938**, amb **236** baixes registrades, coincidint amb el període més sagnant de la guerra amb la Batalla de Terol i la Batalla de l'Ebre que, per si sola, produeix gairebé el 40% del nombre total de víctimes registrades al territori. A la cruesa del combat s'hi van afegir altres factors com les altíssimes temperatures i l'aridesa i inaccessibilitat del terreny. En paraules de Gabriel Cardona:

Los soldados debían ir a buscar el agua hasta el Ebro y llevarla con esfuerzo hasta sus posiciones, en aquellos días de agosto, un horno donde sólo crecían hierbajos arrasados por el calor, aplastados y pegados a la tierra. Un lugar inhóspito donde se podía morir de un tiro, una bomba, un cañonazo o sucumbir deshidratado en las lomas sin sombras.⁷⁸

⁷⁸ CARDONA, Gabriel: "La Batalla del Ebro, ofensiva imposible". *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Ponencias*. Vol. 1. Arola Editors, 2011. Pàg. 66.

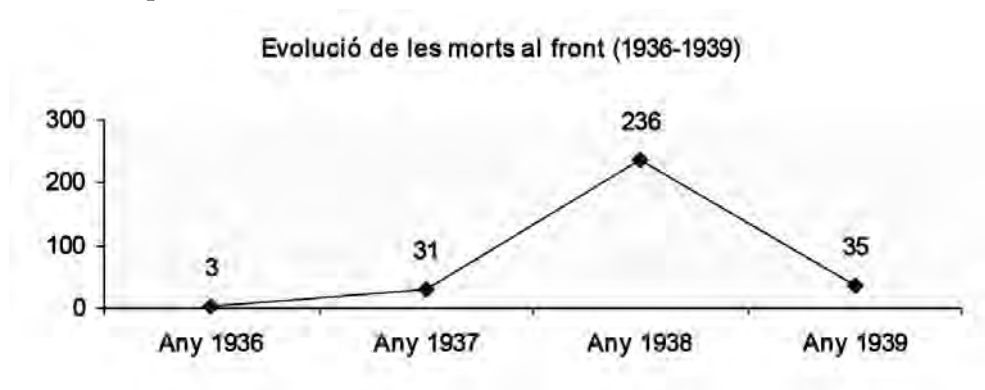
L'any 1939 es continuen registrant defuncions coincidint amb els mesos de gener i febrer i l'entrada dels nacionals al territori. A partir d'aquí, i encara l'any 1940, trobem el registre d'alguns soldats, la mort dels quals s'havia produït en mesos anteriors.

A totes aquestes xifres hem de sumar també les víctimes registrades de les quals no es coneix la data de mort o desaparició, 14 en total. L'evolució per anys (1936-1939), en el recompte de víctimes, basant-nos en les dades existents és la següent:

Hi ha **305** baixes al front de les quals tenim data de mort o desaparició registrada, a les que hem de sumar les **3** víctimes trobades l'any 1940, de les quals no consta la data de la mort, i les **14** víctimes restants de les quals tampoc sabem la data de defunció. Hem de considerar en tot moment que aquestes

dades han estat extretes de la informació de la qual disposem que és, fins avui dia, incompleta.

Quant a la causa de la mort, hem de tenir en compte que del nombre total de víctimes, **322**, només **112** foren registrats oficialment com a morts. D'aquests **112** coneixem la causa de l'òbit en la majoria dels casos. Del recompte de soldats morts, només un **4,42 %** moren per causa de malalties infeccioses, enfront del **95,58%** que ho fan, majoritàriament, per ferides d'artilleria, arma de foc o per accidents al front. També hem d'afegir que els soldats no morien únicament per causa del foc enemic. A l'estiu de 1938, en plena Batalla de l'Ebre, les desercions varen començar a ser nombroses, sobretot en el bàndol republicà que ja portava les de perdre. Per a evitar-ho s'endurí la disciplina i una ordre del 30 de juliol establí l'afusellament immediat d'aquells que abandonessin la seva posició, s'automutilessin per tal de ser evacuats a l'hospital, o bé perdessin el fusell.⁷⁹

TOTAL MORTS: 113	
Lloc de la mort:	
Hospital	14 (7 a l'hospital de Tortosa)
Front	98
Camp de concentració de Lleida	1
Causa de la mort:	
Malalties infeccioses (hospital)	5
Ferides d'artilleria	97

⁷⁹ CARDONA, Gabriel: *Ibid.*, pàg. 66.

Accident (camió, avió)	2
Afusellats al front	3
Trobats morts per arma de foc	3
Trobats morts sense determinar la causa	2
Mort al camp de concentració	1

Desconeixem la causa exacta de la defunció dels **209** soldats que no han estat trobats i consten oficialment com a desapareguts, encara que podem deduir que, com en tota guerra, les malalties infeccioses, els paràsits, la fam i les condicions precàries que patiren es van sumar als efectes de l'artilleria.

Si analitzem l'edat de les víctimes, el volum més elevat correspon a la franja d'edat que va dels **20 als 30** anys, amb un 52,17% del total; seguida de la franja dels **30 als 40** que aporta el 30,43%. Hem de destacar que gairebé el **10%** de les víctimes eren nois **menors de 20 anys** que no havien complert encara el que es considerava l'edat militar i que, en molts dels casos, ni tan sols havien rebut la instrucció necessària. Quasi el 6% de les baixes correspon a soldats dels quals, amb les dades que tenim a l'abast, desconeixem l'edat.

Classificació per grups d'edat	Nº víctimes	Tant per cent
< 20 anys	32	9,93%
20-30 anys	168	52,17%
30-40 anys	98	30,43%
40-60 anys	3	0,93%
> 60 anys	2	0,62%
Edat desconeguda	19	5,90%

Quant a la classificació de les víctimes per veïnatge, veiem que dels **322** soldats registrats o recomptats al municipi de Tortosa, **264** (el 81,98%) residien al mateix municipi. D'aquests **264**, la majoria, el 45,45%, eren veïns de Tortosa ciutat. L'altra part del territori que patí un nombre elevat de víctimes foren els nuclis de població del Delta (la Cava, Jesús i Maria, i Sant Jaume d'Enveja), amb el 30,68% del total registrat al municipi. L'altre grup més nombrós és el dels 40 soldats el veïnatge dels quals ens és desconegut, que representen el 13,04% del total.

Total de víctimes registrades: 322

Veïnatge	Nº víctimes	Percentatge respecte al total de víctimes registrades
Municipi de Tortosa	264	81,98%

Total de víctimes registrades al municipi: 264

Classificació per nuclis de població	Nº víctimes	Percentatge respecte al total de víctimes del municipi
- Tortosa ciutat	120	45,45%
- Nuclis del Delta	81	30,68%
- L'Aldea	17	6,43%
- Bitem	15	5,68%
- Camarles	11	4,16%
- Jesús	8	3,03%
- Vinallop	3	1,13%
- Els Reguers	1	0,37%

Total de víctimes registrades d'altres municipis: 58

Classificació per municipi	Nº víctimes	Percentatge respecte al total de víctimes registrades
Roquetes	6	1,86%
Masdenverge	1	0,31%
Gandesa	1	0,31%
Resta de Catalunya	1	0,31%
Resta de l'estat	7	2,17%
Veïnatge desconegut	42	13,04%

Tenint en compte que l'any 1936 la població del municipi era de **37.709** habitants, amb una població masculina de **18.218**, les 263 víctimes del front (1,44 % dels homes del municipi) no semblen d'entrada una xifra molt elevada comparada amb les xifres de morts per repressió o a causa dels bombardejos. Hem de considerar, però, que totes les baixes del front no apareixen al Registre Civil o als llibres del cementiri. Hi ha desaparicions de soldats que, per diversos motius, no són registrades: per por (depenent del bàndol); perquè la família conserva l'esperança de trobar el combatent desaparegut; perquè hi ha altres prioritats, etc. Molts són registrats ja durant els primers anys de la dècada dels 40 o inclús més tard, quan per algun motiu és necessari fer-ho (casament de les vídues, sol·licitud de pensions...):

...en la consulta de los Registros Civiles no se puede atender sólo a inscripciones dentro de plazo, que eran las menos, sino que deben "barrerse" los

registros, al menos hasta 1981, cuando se produjo el último repunte de inscripciones con motivo de las pensiones de guerra.⁸⁰

Respecte a l'anàlisi de les professions, la immensa majoria eren treballadors del camp, la qual cosa ens parla de Tortosa com un municipi encara predominantment agrari, tot i que les professions liberals, els administratius i la menestralia també hi són presents. La gran indústria no havia arrelat en el municipi, i això explica l'absència de població obrera, lligada a la fàbrica i els oficis que se'n deriven.

PROFESSIÓ	Número
Llaurador/jornaler	201
Professió desconeguda	47
Administratiu	12
Paleta	8
Soldat	6
Resta de professions (1, 2 o 3 representants de cadascuna) ⁸¹	48

Per últim, cal assenyalar que, en acabar la guerra, alguns combatents varen ser registrats com a desapareguts o morts, degut a informes de la Creu Roja Internacional o d'altres organismes que rebien els familiars. Aquest és el cas d'Antoni Garcia Alonso, que consta com a mort/desaparegut en el Registre Civil de Tortosa, quan en realitat, igual que altres soldats republicans que fugiren a França davant la victòria dels nacionals, va ser deportat a Mauthausen. Allí, juntament amb altres deportats, se'n va encarregar de guardar en lloc segur bona part de les còpies de les famoses fotografies que varen representar una prova cabdal en el Judici de Nuremberg. Antoni Garcia morí a París l'any 2000. No va tenir tanta sort el seu conciudadà Josep Fatsini Fontcuberta, que també consta com a desaparegut en el Registre Civil de Tortosa. Josep també va ser deportat a Mauthausen, però va morir en un dels seus annexos, el castell de Hartheim, el 4 de desembre de 1941, quan comptava amb 45 anys, sis me-

80 MORENO, Francisco: "La represión en la posguerra", dins *Víctimas de la guerra civil*. Madrid, 2004.

81 Ferroviari, mecànic, pastor, advocat, comerç, fuster, pintor, metge, mestre, flequer, barber, seminarista, ferrer, afilador, tipògraf, pescador, corder, llauner, industrial, dependent, guàrdia civil, rellotger, electricista, dentista, ebenista, forjador, tintorer, pèrit agrícola, semoler, estudiant, peó.

sos després d'haver estat inscrit al Registre Civil de Tortosa com a desaparegut el desembre de 1938.

ELS REFUGIATS

Tortosa, com gairebé totes les poblacions de Catalunya, va rebre a partir de l'octubre de 1936 refugiats procedents de territoris de l'estat que havien estat ocupats per les forces nacionals. És difícil, però, determinar el nombre exacte de persones que varen arribar a Tortosa fugint de la guerra, la misèria i les represàlies del bàndol sollevant, degut a la manca de documentació oficial a l'abast. Segons la premsa i les fonts bibliogràfiques, el primer grup de refugiats, unes 1.000 persones, va arribar a Tortosa el 19 d'octubre de 1936, procedents de Pozoblanco (Còrdova). Era un grup heterogeni, format per homes, dones i nens, la majoria infants i gent gran. Varen ser allotjats al col·legi dels Josepets, aleshores deshabitat.

Durant el mes de novembre, els dies 24 i 30 aproximadament, la premsa es fa ressò de l'arribada de dos grups més de refugiats, aquesta vegada procedents de Madrid. El gener de 1937 la premsa local anuncia la imminent arribada de més refugiats procedents de Madrid, i el 18 de setembre del mateix any, *La Vanguardia*⁸² fa referència a l'arribada a Tortosa d'uns 500 refugiats procedents del País Basc. Per últim, a l'octubre del 1937, la premsa local torna a anunciar l'arribada de refugiats de Madrid.

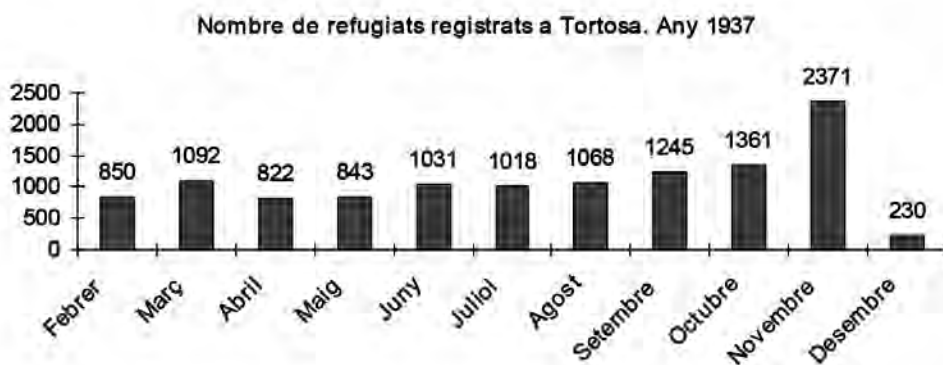
Aquests grups de població refugiada, tot i arribar a Tortosa procedents de la capital de l'estat eren originaris de diferents llocs de la península, com Castella, Galícia, Andalusia o Extremadura. Els primers evacuats de guerra del territori nacional es varen desplaçar inicialment a Madrid, llavors republicana i, posteriorment, degut al setge i als bombardejos que patí la ciutat, es van traslladar a Catalunya i al Llevant peninsular davant la impossibilitat de fugir cap a Portugal, llavors sota el règim de Salazar, aliat del bàndol nacional. Durant l'estiu del 1936 van ser acollits a Barcelona fins que la Generalitat, davant l'elevadíssim nombre de població que anava arribant, decidí repartir-los per tot el territori català. Per decret de la Conselleria de Sanitat i Assistència Social es crearen els Comitès d'Ajut als refugiats a les ciutats de més de 10000 habitants, com era el cas de Tortosa, els quals estaven coordinats pel Comitè

---

⁸²*La Vanguardia*, 18 de setembre de 1937, pàg. 5.

Central, amb seu a Barcelona. El Govern de la Generalitat destinava a cada ajuntament la quantitat de dues pessetes per persona refugiada.

Julio Clavijo Ledesma⁸³ ens aporta xifres sobre el nombre de refugiats registrats a la ciutat de Tortosa des de febrer de 1937 fins desembre del mateix any. A partir de novembre les xifres fan referència al nombre de refugiats acollits en tots els nuclis de població del municipi. Veiem que el punt més àlgid es situa en el mes d'octubre, amb 1361 refugiats només a Tortosa ciutat. Igual de significativa és la xifra del mes de novembre, amb 2371 acollits a tots els nuclis del municipi. A partir de desembre, però, es produeix una brusca davallada, la qual ens indica que la majoria d'aquest grup de població es va desplaçar cap a d'altres indrets del territori.

El gener de 1937, el Comitè Local d'Ajut als Refugiats demanà al Comitè Central de Barcelona mantes, roba i mitjons en quantitats per a unes 1500 persones.⁸⁴ Podem, per tant, afirmar que el volum de població refugiada a Tortosa ciutat i als restants nuclis de població del municipi va ser notable. Tenint en compte que la població del municipi era, a 1936, de **37709** habitants⁸⁵, amb la suma dels **2371** refugiats registrats el novembre, s'arriba a una població de **40080**, en la que la població refugiada representava el 5,91%.

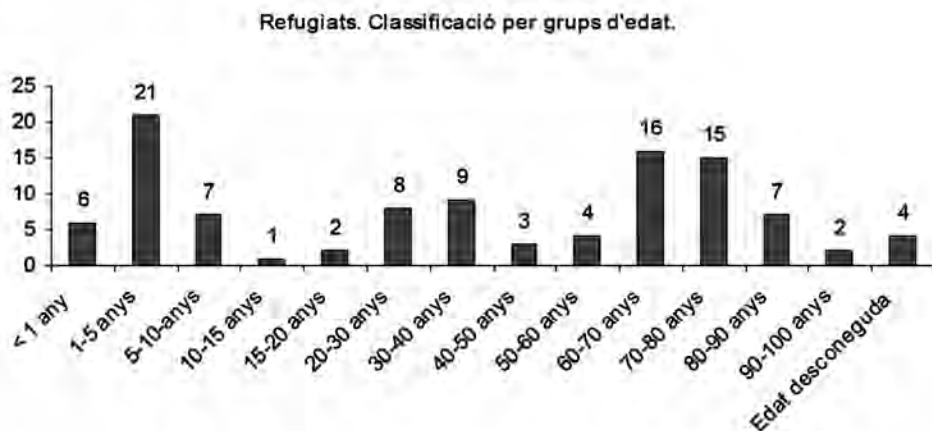
En el moment d'arribar a les poblacions d'acollida l'estat físic de la majoria dels refugiats s'havia ressentit degut a la fam, les penúries i el llarg viatge. Tot i

83 CLAVIJO LEDESMA, Julio: *La política sobre la població refugiada durant la Guerra Civil 1936-1939*. Universitat de Girona

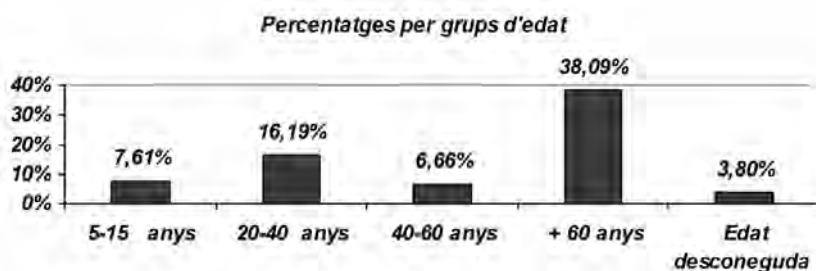
84 CLAVIJO LEDESMA, Julio: *Ibid.*

85 Cens de 1936 (ACBEB).

que les morts comptabilitzades entre aquest col·lectiu són per causes naturals, exceptuant el cas d'una dona que morí a conseqüència d'un bombardeig, hem considerat oportú reflectir-les donat que el desplaçament d'aquests grups de població és conseqüència directa de la guerra, i entenem que la seva mort és pot considerar com una conseqüència indirecta.

Emprant com a fonts el Llibre d'Enterraments del Cementiri de Tortosa i les dades del Registre Civil, trobem que el nombre de morts registrats entre els refugiats residents al municipi és de **105** (33 homes i 72 dones). Quant a l'edat, veiem que totes les franges d'edat estan representades, però cal remarcar l'elevada mortalitat infantil, especialment pel que fa als infants menors de 5 anys, grup que registra el 25,71% del total. L'altre col·lectiu vulnerable és, lògicament, la gent més gran; els majors de 60 anys registren el 38,09% de les defuncions, el percentatge més elevat. Tot i això, s'ha de destacar la presència de població longeva, amb 9 persones de més de 80 anys i 15 persones de més de 70.

En aquells anys d'època pre-antibiòtica les malalties infeccioses representaren el 58% de les causes de mort, essent el 27,61 de les mateixes d'origen pulmonar (broncopneumònia, tuberculosi), Altres tipus d'infeccions foren la meningitis, el tifus, el xarampió i les infeccions intestinals. Les dolences no infeccioses ocasionen el 34,5% de les defuncions. Hi ha també dos casos de mort per accident (ofegament al canal), així com un 5,76% del que es desconeix la causa de l'òbit, ja que aquesta no surt reflectida al Registre Civil. La majoria de les morts es produeixen a l'hospital.

Causa de la mort	Nº	Percentatge	Causa de la mort	Nº	Percentatge
Malalties infeccioses			Altres malalties		
Broncopneumònia	20	19,04%	Hemorràgia cerebral	8	7,61%
Tuberculosi	9	8,57%	Urèmia	5	4,76%
Miocarditis	8	7,61%	Altres	23	22,11%
Gastroenteritis	9	8,57%	Accident		
Meningitis	5	4,76%	Ofegats	2	1,90%
Tifus	2	1,90%	Causa desconeguda	6	5,76%
Xarampió	2	1,90%			
Diftèria	1	0,95%			
Altres infeccions	5	4,76%			

Quant a la procedència dels refugiats, la majoria, el 52,37%, procedien de Madrid i Castella. Altres comunitats que enviaren un volum important de població refugiada foren Andalusia i el País Basc. Ja en un nombre molt més petit trobem refugiats d'altres comunitats com Galícia, Aragó, Múrcia o Astúries.

Origen	Núm.	Percentatge		Origen	Núm.	Percentatge
Logroño	2	1,90%		Andalusia	13	12,38%
Madrid	35	33,33%		País Valencià	1	0,95
País Basc	10	9,52%		Extremadura	1	0,95
Castella-Lleó	10	9,52%		Navarra	1	0,95
Castella-La Manxa	10	9,52%		Astúries	4	3,80%
Galícia	4	3,80%		Catalunya	1	0,95
Aragó	3	2,85%		Procedència desconeguda	6	5,71%
Múrcia	4	3,80%				

CONCLUSIONS

Els resultats que podem extreure en aquest punt del treball són provisionals, ja que encara resten dades amb algunes llacunes que cal revisar amb més deteniment. Tot i això, no considerem que aportin diferències substancials, però sí petits matisos que ajudarien a tenir una visió més rigorosa en el tractament d'un àmbit que, ja de per si, presenta prou dificultats en tot el que fa al seu estudi.

Fem nostres les paraules d'Espinosa quan diu que *...es necesario periódicamente renovar y revisar las fuentes, pues ni todos los historiadores buscan y ven lo mismo ni, incluso, el propio investigador busca y ve siempre lo mismo.*⁸⁶

Pel que fa al recompte de les víctimes conseqüència del conflicte, amb les dades que disposem podem dir que ascendeixen a **1.000**, i que, d'acord amb els

86 ESPINOSA, Francisco: *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*. Ed. Crítica, Barcelona, 2011.

diferents àmbits en els que hem dividit l'estudi, es distribueixen de la següent manera:

Àmbit	Nº víctimes
Repressió a la rereguarda	399
Morts al front	322
Morts per bombardeig	130
Fets de Maig	26
Refugiats	105
Altres (accidents)	18

La consulta dels llibres d'enterraments, font no emprada en els treballs publicats fins al moment, que tenen com a objecte el cost humà de la guerra al municipi, ens ha aportat un volum considerable d'informació pel que fa al nombre d'òbits. Ha estat, per tant, determinant a l'hora d'establir a l'alça el nombre de baixes que donaven els estudis previs quant als àmbits de les persones represaliades a la rereguarda i els morts per bombardeig. En el cas dels represaliats, aquesta font ens augmenta en 59 el nombre de víctimes; i respecte als morts per bombardeig, l'increment és de 35. Pel que fa als Fets de Maig, en canvi, la font no aporta cap novetat quant al recompte de víctimes.

És evident que els llibres del cementeri han estat fonamentals quant a l'anàlisi de la mortalitat entre el col·lectiu de persones refugiades al municipi, bàsicament pel fet que, fins al moment, no tenim cap constància que aquest col·lectiu hagués estat objecte d'estudi.

D'altra banda, la consulta de la secció de defuncions del Registre Civil de Tortosa, font que ja havia estat emprada amb anterioritat en els diferents estudis i publicacions, ha aportat novetats que a priori no esperàvem, el que ha suposat un increment de 13 persones més en els recomptes de les víctimes per repressió, i de 10 pel que fa a les defuncions per causa de bombardeig.

També voldríem destacar que:

- Contràriament al que tradicionalment es dona per fet, a més dels religiosos, el col·lectiu més castigat al municipi per l'onada repressora, fou el dels treballadors del camp.
- L'anàlisi de les fonts ens permet corroborar, com afirmaven en els seus treballs Pujadas, Subirats Piñana i Cid i Mulet, l'arribada a la ciutat d'anar-

quistes de diverses poblacions de les comarques del Baix Ebre i Montsià, per tal de participar en els enfrontaments que van tenir lloc el maig de 1937. Això ens permet afirmar que els actes de represàlia posteriors no van afectar només als militants de la CNT i la FAI, sinó que també es van aprofitar per eliminar militants d'altres partits de caire més conservador.

- Respecte a les baixes registrades al front, l'altíssim nombre de desapareguts no coincideix amb les dades d'estudis realitzats en altres indrets de Catalunya.

BIBLIOGRAFÍA:

- BEEVOR, Antony: *La Guerra Civil española*. Ed. Crítica. Barcelona, 2006.
- BRUSCO, Ramon: “El projecte d’un Exèrcit de Catalunya deriva en la formació de l’Exèrcit de l’Est”. A: *Catalunya durant la guerra civil dia a dia*. Vol.10: *La creació de l’Exèrcit Popular*. Edicions 62, 2006.
- CASANOVA, Julián: *La Iglesia de Franco*. Editorial Crítica, 2005.
- CARDONA, Gabriel: “Les operacions militars als Països Catalans”. A: *La Guerra Civil als Països Catalans*. Dir. Pelai Pagès i Blanch. Universitat de València, 2007.
- CARDONA, Gabriel: “La Batalla del Ebro, ofensiva imposible”. A: *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Ponencias*. Vol. 1. Arola Editors, 2011.
- CATTINI, Giovanni C.: “Terror i vandalisme a la Barcelona de les txèques”. A: *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*. Vol. 5. *Violència, repressió i primer exili*. Edicions 62, 2006.
- CATTINI, Giovanni C.: “El difícil recompte dels desapareguts catalans, entre morts i exiliats”. A: *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*. Vol. 24: *Pèrdues humanes i econòmiques de la guerra*. Edicions 62, 2006.
- CID i MULET, Joan: *La Guerra Civil i la Revolució a Tortosa (1936-1939)*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2001.
- CLAVIJO LEDESMA, Julio: *La política sobre la població refugiada durant la Guerra Civil 1936-1939*. Universitat de Girona, 2003.
- CLOSA i SALINAS, Francesc: “La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939): El cas català”. A: *Ebre* 38. núm. 119. Febrer 2008. Universitat de Lleida.
- CUELLAR, Juli: “L’organització de l’Exèrcit de l’Est. Una estructura militar catalana sota comandament del govern de la República”. A: *Catalunya durant la guerra civil dia a dia*. Vol. 10: *La creació de l’Exèrcit Popular*. Edicions 62, 2006.

- CRUELLS, Manuel: *Els Fets de Maig. Barcelona 1937*. Ed Juventud, Barcelona, 1970.
- DD. AA: *El republicanisme a les Terres de l'Ebre*. Fundació Josep Irla, 2007.
- FERRÉ PAVIA, Carme; *La CNT al Montsià i Tortosa (1930-1939)*. Cooperativa Gràfica Dertosense, 1993.
- GARCÍA SANCHO, Manuel: *Sacerdotes diocesanos fieles hasta el martirio*. Diócesis de Tortosa (1936-1939).
- GESALÍ, D. i ÍÑIGUEZ, D. : *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*, Rafel Dalmau, editor, Barcelona, 2012.
- HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan: *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Edicions Dau, 2010.
- JULIÀ, Santos (Coordinador); *Victimas de la Guerra Civil*, Temas de Hoy, 2004.
- MANYÀ, Joan B.: *Les meves confessions*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- MEZQUIDA i GENÉ, Ll.; *La Batalla del Ebro*, Diputació de Tarragona, 1970.
- MONLLAÓ PANISELLO, José: *Estampas de dolor y de sangre*. Imprenta y Librería Algueró y Baiges. Tortosa, 1941.
- MONLLAÓ PANISELLO, José: *Los Bárbaros en Tortosa: recuerdos e impresiones de un perseguido en el infierno rojo*. Imprenta Manuel Monllau. Tortosa, 1942.
- MORENO, Francisco: "La represión en la posguerra". A: *Victimas de la guerra civil*. Madrid, 2004.
- OLIVA i LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: Els combatents morts". A: *Recerques: història, economia, cultura*. Any 1994. Núm. 30.
- PAGÈS i BLANCH, Pelai: "Justícia revolucionària i popular a Catalunya (1936-1939)". A: *Ebre 38. Núm. 2*. Any 2004.

- PEIRATS, José: *La CNT en la revolución española*. Ruedo Ibérico. París, 1972.
- PRESTON, Paul: *La guerra civil española*. Debolsillo, 1999.
- PRESTON, Paul: “Dues Espanyes, dues polítiques, dos esforços bèl·lics”. A: *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Ponencias*. Vol. 1. Arola Editors, 2011.
- PUIG PUIGCERVER, Ramon; *A cavall de la utopia. Esteve Fibla. Alcanar 1905-1939*, Cossetània Edicions, 2001.
- PUJADAS i MARTÍ, Xavier: *Tortosa 1936-1939. Mentalitats i Guerra Civil*. Tortosa, 1988.
- RAGUER, Hilari: “Crema d'esglésies i matança de capellans els primers dies de guerra”. A: *Catalunya durant la guerra civil dia a dia*. Vol. 5: *Violència, repressió i primer exili*. Edicions 62, 2006.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; CLUA MICOLA, Pere: *La Batalla de l'Ebre: un riu de sang*. Gandesa: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre, 2005.
- SANCHEZ CERVELLÓ, Josep: “La revolució a les Terres de l'Ebre i el Priorat. Els primers mesos de guerra a la Catalunya a tocar del front”. A: *Catalunya durant la guerra civil dia a dia*. Vol. 6: *La revolució arreu de Catalunya*. Edicions 62, 2006.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep: “La població civil a la zona de la Batalla de l'Ebre durant la Guerra Civil”. A: *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Ponencias*. Vol. 1. Arola Editors, 2011.
- SERRALLONGA i URQUIDI Joan: “L'acolliment dels refugiats de guerra”. A: *Catalunya durant la guerra civil dia a dia*. Vol. 17: *Catalunya, terra d'acolliment. Els refugiats*. Edicions 62, 2006.
- SERRALLONGA i URQUIDI, Joan: *Refugiats i desplaçats a Catalunya durant la Guerra Civil*. L'ordit núm. 3 - any 2010.
- SOLÉ i BARJAU, Queralt: “Les fosses comunes”. A: *Catalunya durant la guerra civil dia a dia*. Vol. 17: *Catalunya, terra d'acolliment. Els refugiats*. Edicions 62, 2006.

- SOLÉ i BARJAU, Queralt: “Soldats perpetuats en l’oblit”. A: *Cercles. Revista d’història cultural*, ISSN: 1139-0158, núm. 11, gener 2008, pàg. 183-200.
- SOLÉ i SABATÉ, Josep M^a; VILLARROYA i FONT, Joan: “Les víctimes dels Fets de Maig”. A: *Recerques*. Núm. 12. Any 1982.
- SOLÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan; *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1986
- SOLÉ i SABATÉ, Josep M^a; VILLARROYA i FONT, Joan: *L’ocupació militar de Catalunya*. L’Avenç. Barcelona, 1987.
- SOLÉ i SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA i FONT, Joan: *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1989.
- SOLÉ i SABATÉ Josep Maria: “Sine ira et studio” (Tàcit, “Sense ira ni parcialitat”) *Gimbernat*, 2008, vol. 50, pàg. 13-27.
- SUBIRATS, Emigdi; *Campredó, 1932-1939. República revolució i guerra*. Autoedició. Any 2013.
- SUBIRATS PIÑANA, Josep: *Evocacions 36-38: La Guerra Civil des de Tortosa*, 1989.
- SUBIRATS PIÑANA, Josep: *Tortosa, front de guerra. La rereguarda durant la Guerra Civil*. Columna, 1996.
- SUBIRATS PIÑANA, Josep: *Quatre alcaldes republicans de Tortosa*, 2005.
- TERMES, Josep: *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939)*. *Historia de Catalunya*. Vol. 6. Edicions 62, 1987.
- VILLARROYA i FONT, Joan: *Violència i repressió a la rereguarda catalana (1936-1939)*. Universitat de Barcelona, 1988.

ALTRES FONTS:

Boletín nº 244 del Instituto de los Hermanos de las Escuelas Cristianas, 1988

Enterramientos. Años 1929-1936. (Ajuntament de Tortosa)

Enterramientos. De 1937 a 1945 (Ajuntament de Tortosa)

Llibre Registre del Cementiri de Tortosa. Anys 1932 a 1952. (Ajuntament de Tortosa)

Registre Civil de Tortosa. Llibres de defuncions (1936-1960)

ACBEB: Dades sobre les víctimes dels marxistes Top: 4516

ACBEB: Expediente destrozos por la guerra. Top: 4519

ACBEB: Expedients diversos de secretaria (1938-1943) Top: 8078

ACBEB: Expedients de secretaria (1939) Top: 8113

ACBEB: Expedients de secretaria (1939) Top: 8108

HEMEROTECA:

El Heraldo de Tortosa

El Pueblo

La Vanguardia

Lluita

Solidaridad Obrera

WEBGRAFIA:

<http://www.sacerdotesoperarios.org/asambleageneral/contenidos/biblioteca/MARTIRES.htm>

<http://www.lasalle.org/>

<http://www.jesuitas.es/>

Data de recepció de l'article: setembre de 2013

Data d'acceptació i versió final de l'article: desembre de 2013